

KÖSETÜRK, Canan, "İbn Hazm'ın Fıkıh Usûlünde Kat'î Bilgi Kaynağı Olarak Delil", İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Samsun 2018, Sayı: 6, ss. 47-81.

İBN HAZM'IN FIKIH USÛLÜNDE KAT'Î BİLGİ KAYNAĞI OLARAK "DELİL"

Canan KÖSETÜRK*

Özet: Bu çalışmada, tüm sistemini kat'î bilgiye/hükme ulaşma üzerine kuran İbn Hazm'ın, hükümlerin kaynakları arasında dördüncü sırada yer verdiği ve nasslarda (Kur'an ve hadis metninde) zımnen bildirilen hükümlerin dil ve mantık ilkeleriyle açığa çıkarılmasını sağlayan, nassın ihtilafa mahal bırakmayan kat'î delâletini tespit ve tayin eden, delil nazariyesi ele alınacaktır. İbn Hazm'a göre delil, kat'î bilgi ifade eden Kur'an metni, sahih hadis metni ve sahabe icma'ına dayanan bir kaynak olduğu için, öncelikle onun, kaynak olarak Kur'an'a, hadislere ve icma'a bakışından bahsedilecek; akabinde nassa ve icma'a dayandırdığı delil türleri incelenecektir. Sonuç kısmında çalışma ile ilgili genel değerlendirmeler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Hazm, Fıkıh Usûlü, Kat'î Bilgi, Delil

As a Definite Source of Knowledge in Ibn Hazm's Fiqh Method, "Evidence"

Abstract: In this study, Ibn Hazm's theory of "Evidence", which he ranks on the fourth place among the sources of the provisions and in the Nass (Quran and hadith texts) that enable the disclosure of the provisions declared implicitly by the principles of language and logic, in other words, the identification and the determination of the definite signs of the Nass without leaving no space for disagreement, will be discussed. Firstly, how Ibn Hazm regards Qur'an, the Hadiths and the Icma as a source will be mentioned since according to him the "Evidence" is a source based on the Qur'anic text which expresses precise information, the text of the hadith and the Icma (consensus) of the Companions. Subsequently, the types of evidence based on the Nass and Icma will be examined. In the conclusion section, general evaluations related to the study will be presented.

Keywords: İbn Hazm, Fiqh Method, Definite Knowledge, Evidence

Giriş

Yaşadığı dönemde gerek siyasî otoritenin baskısıyla gerek maddî menfaat beklentisiyle hukuksuzlukları meşrulaştırmak için yapılan aşırı (nassın sarîh delâletine aykırı) yoruma karşı¹ kendisinden önce Davud b. Ali (ö. 270/884)'nin temellerini attığı Zahirî bakışı² benimseyen Endülüslü âlim

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, canan55koseturk@hotmail.com

¹ İbn Hazm'ın zahirî yorumu benimsemesinde etkili olan faktörler için bkz. Özbay, Mehmet, *İbn Hazm'ın Nesh Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 2004, s. 24-25.

² Zahirîlik hakkında geniş bilgi için bkz. Goldziher, Ignaz *Zâhirîler Sistemleri ve Tarihleri*, (çev.: Cihad Tunç), Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982; Sofuoğlu, Hadi, *İslam Hukuk Tarihinde Zâhiriyye Ekolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: 2003; Tan, Oğuzhan, "Kökeni Oluşumu ve Algılanışı

İbn Hazm, dinî bilgiye (şer'î hükme) ulaşmada Kur'an ve sahih hadis metnini temel kaynak kabul edip, bunların sübjektif tutumlara maruz kalmaması için literal manada anlaşılması gerektiğini savunan zâhirî bakışı, rasyonel bir usûle dayandırıp sistemleştirerek İslam hukuk tarihinde sünî mezheplere göre farklı bir usûl takip etmesiyle adından söz ettirmektedir. Onun özgünlüğü, *tüm sistemini, kat'î ve nesnel bilgiye/hükme ulaşma üzerine inşâ etmesinden* ileri gelmektedir. Onun, aksine delil bulunmadıkça lafızların literal manaya hamledilmesini savunan zâhirî bakışı tercih etmesinin³ başlıca sebebi de kanaatimizce kat'î hükme ulaşma gayesidir.

İbn Hazm'a göre dil, bilgidir (varlıkları isimlendirmek için onların iç yüzüne vâkıf olmak gerekir). Bilgi ise yakındır.⁴ Bu bağlamda ismi de müsemmayı da yaratan Allah Teâlâ'dır.⁵ Buradan hareketle o, isimlendirme ve hüküm verme yetkisinin Yüce Allah'a ait olduğunu⁶ ve vahiy dönemiyle birlikte dinin tamamlandığını, onda eksik hiçbir şeyin bırakılmadığını düşünmektedir.⁷ Yüce Allah'ın isimlendirmedeği lafızları, sırf insanlar arasındaki iletişimin bir ürünü olarak görüp, bu isimlendirmelerin zann ifade ettiğini ve bu sebeple bunlara hüküm bina edilemeyeceğini

Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik'', *AÜİFD*, 51:2, 2010, ss. 137-166; Türkan, Mustafa, *Dâvûd ez-Zâhirî: Doktirini ve İslam Hukukuna Katkıları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta: 2015; Apaydın, Hacı Yunus, *"Zâhiriyye" DİA*, TDV Yay., 2013, c. XLIV, ss. 93-100.

³ İbn Hazm, bu düşüncede olduğunu bir şiirinde bizzat kendisi dile getirmektedir. Bkz. Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, (thk.: İhsan Abbas), Beyrut: Y.y., 1993, c. IV, s. 1653; İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Ayan ve Enbâi Enbâi'z-Zaman*, (thk.: İhsan Abbas), Beyrut: Y.y., 1994, c. III, s. 327.

⁴ İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî *el- Usûl ve'l- Furû'*, Beyrut: Y.y. 1984, c. I, s. 44; Serdar, Murat, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 2005, s.131.

⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 29; Demir, Ramazan, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2008, s. 59; Ergüven, Şehabettin, *Arap Dili ve Belağatı Açısından İbn Hazm*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2007, s. 204-205; Karadağ, Çağfer, "İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi", *UÜİFD*, 2009, c. XVIII, Sy. 1, s. 92; Çolak, Abdullah, "Klasik Dönem İhya Çabaları Bağlamında İbn Hazm ve Usûl Anlayışı", *Marife*, 2009, Yıl 9, Sy. 3, s. 180; Ayrıca İbn Hazm, Yüce Allah'ın isimlendirmesi dışında insanların kullandığı isimlerin sadece anlaşmak amacıyla hizmet ettiği ve bunlara hüküm bina edilemeyeceği görüşündedir. Bkz. Gül, Şirin, *İbn Hazm'ın Kıyası Reddi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2001, s. 91.

⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 29; Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, s. 59; Ergüven, *Arap Dili ve Belağatı Açısından İbn Hazm*, s. 204-205.

⁷ İbn Hazm, *en-Nebze*, c. I, s. 16.

savunmaktadır.⁸ Ona göre, lafızlarda delilsiz⁹ te'vil¹⁰ yapmak zann ile hüküm vermek, dini tahrif etmek ve Allah'a iftira atmaktır.¹¹ Bu bağlamda şer'î-amelî meselelerin çözümü noktasında başta kıyas¹² olmak üzere istihsân, ıstıslâh, sedd-i zerâyî', şer-u men kablene, sahâbe kavli gibi sünnî-amelî mezheplerin geneli tarafından kabul gören birçok yöntemi *zann ifade ettiği için reddeden*¹³ İbn Hazm, bunların yerine kesin sonuçlar verdiğini düşündüğü kaynakları benimsemiştir. Çünkü onun sisteminde *zanna* ve *sübjektifliğe* yer yoktur. O, tüm sistemini, *kat'î* ve *nesnel* hükme ulaşma üzerine inşâ etmek istemekte ve bu sebeple dinî hükümlerin kaynaklarını, *kat'î* bilgi/hüküm ifade eden, *Kur'an metni*, Kur'an ile aynı kaynaktan gelen *hadis metni*, (Kur'an ve sahih hadislerle dayanan) *sahâbe icma'ı/ümmetin tüm*

⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 48.

⁹ İbn Hazm'a göre delil, *kat'î* bilgi veren kaynaklardır ki bunlar: Kur'an ve hadis metni, müteyakkin (kesin) icmâ veya hissi bir zarurettir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 48; *el-İhkâm*, c. IV, s. 28.

¹⁰ İbn Hazm'a göre lafzın zâhirinin gerektirdiği anlamdan, başka bir anlama kaydırılması ancak *nass*, *icma'* veya *tabî* bir delil ile olur. Lafzın zâhirinin gerektirdiği ve dilde konulduğu anlamdan başka bir anlama, delilsiz olarak kaydırılması helâl değildir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 28. Bkz. Serdar, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, s. 66-67. İbn Hazm "Allah'ın yüzü, eli, gözü" gibi Allah Tealâ'yı niteleyen lafızları "Allah'ın zatı" olarak te'vil etmiştir. Bkz. İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, t.y., c. II, s. 127; Maşalı, Mehmet Emin, "İbn Hazm'ın Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum", *UÜİFD*, 2008, c. XVII, S. 2, s. 352.

¹¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 134; Bkz. Ergüven, , *Arap Dili ve Belağatı Açısından İbn Hazm*, s. 204-205; Serdar, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, s. 67

¹² Bazı hükümlerin belirli sebeplere binaen vaz'edilebileceğini kabul eden İbn Hazm, bu sebeplerin fūrûda da etkin olduğu ön kabulünden hareketle, aslın hükmünü fūrûda tatbik etmenin zannilik taşıdığı ve dinde zannî bilgiye yer olmadığı gerekçesiyle kıyası reddetmiştir. Ona göre, Allah bir hüküm için bir sebep ihdas etmişse o sadece o hüküm için geçerlidir ve başka şeylere bir delil olmaksızın teşmil edilemez. Şarabın haram olmasına sebep olarak sarhoş etme illeti esas kabul edilmektedir. Eğer bu doğru olsaydı, Allah onu yarattığı zamandan beri haram kıları. Ancak biz biliyoruz ki şarap önceki ümmetlerde ve İslâm'ın ilk yıllarında haram değildi. Bir illet bir hükmün ortaya konulmasını icab ettiriyor ise o illetin aklî makuller gibi alternatifinin olmaması gerekmektedir İbn Hazm'ın kıyas konusundaki görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VII, s. 53 vd.; *en-Nebze*, s. 62 vd.; Dirik, Mehmet, *İslam Hukuku Metodolojisi Açısından Kıyas ve İbn Hazm'ın Kıyasa Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: 1999, s. 87-88; Gül, *İbn Hazm'ın Kıyası Reddi*, s. 56-144; Tan, Oğuzhan, "İbn Hazm Örneğinde Kıyassız Bir Fıkhî İmkânı", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, 50/4, ss. 9-32.

¹³ İbn Hazm'ın usûlünde geçersiz saydığı yöntemler için bkz. Tan, Oğuzhan, *Tarihî Bağlam ve Karakteristik Özellikleri Açısından İbn Hazm ve Usûl Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2007, s. 169-175. Ayrıca İbn Hazm'ın göreceli yöntemlerle hüküm vermeyi caiz görmediğine dair bilgi için bkz. Sofuoğlu, Hadi, "Zahirî Metodolojide İctihat ve Taklit", *DEÜİFD*, 2011, c. II, S. 34, s. 125.

alimlerinin icmâ'ı ve *nassa* ve *icmâ'a* dayanıp başka şekilde anlaşılma ihtimali olmayan *delil* ile sınırlandırmaktadır.¹⁴ En nihayetinde o, *şer'î-amelî* bilginin kaynaklarını, bilginin sahibi; isim ve müsemmayı yaratan ve bize eşyayı temyiz etme kudreti veren Allah Teâlâ'ya dayandırmakta ve bu nedenle söz konusu kaynaklarla elde edilen bilginin katıyyet ifade ettiğini düşünmektedir. Onun bu düşüncesi, mantık konularına dâir kaleme aldığı *et-Takrîb* adlı eserinde, bilgi ve bilgiye ulaşma konusunda serdettiği görüşlerinde de kendisini gösterir.

İbn Hazm, bir nevi usûlüne mukaddime olarak telif ettiği bu eserinde bilgiyi yakîn ile eş anlamlı görmekte¹⁵ ve kesin bilgiye de ancak *bedîhetü'l-akl*¹⁶ (apaçık aklı ilkeler), *evâilü'l-his* (sağlam duyu verileri)¹⁷ ve bu ikisine dayanan mukaddimelerle (*burhân*) ulaşılacağını savunmaktadır.¹⁸ Ona göre Allah Teâlâ, aklın apaçık ilkelerini ve duyu verilerini insanı yaratırken nefisine yerleştirmiştir. Aklı olan herkes bu bilgilere zaruri olarak sahiptir ve kimse bunların doğruluğundan şüphe etmemektedir.¹⁹ Bizler, *şer'î hükümlerin* kaynaklarının sıhhatine²⁰ de ancak Allah Teâlâ tarafından fitratımıza yerleştirilen aklın apaçık ilkeleri ve duyu verileriyle ulaşırız.²¹ Bununla birlikte akıl, *şer'î-amelî* konularda hüküm koyucu bir fonksiyona

¹⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 71. أقسام الأصول التي لا يعرف شيء من الشرائع إلا منها وأما أربعة وهي نص القرآن ونص كلام رسول الله ﷺ الذي إنما هو عن الله تعالى مما صح عنه عليه السلام نقل الثقات أو التواتر وإجماع جميع علماء الأمة أو دليل منها لا يحتمل إلا وجها واحدا

¹⁵ İbn Hazm, *el-Usûl ve'l-Furû'*, Beyrut: Y.y. 1984, c. I, s. 44; Serdar, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, s.131.

¹⁶ *Bedîhetü'l-Akl*: İnsanın fitrat, temyiz, tasarruf ve görünen varlıkları birbirinden ayırmak demek olan nutk ile yüceltilmiş yaratılışı gereği bildiği bilgidir. Parçanın bütünden küçük olması gibi. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal, thk.: İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1900, s. 156; İbn Hazm, el-Fasl, s. 72; Bu tür bilgiler, felsefe ilminde a priori (empirik bulgular içermeyen) bilgi olarak ifade edilir. Bkz. Yasa, Metin, Din Felsefesi, Ankara: Elis Yayınları, 2016, s. 33; Parlak, Ali, Tefsir Tarihinde Zâhirîlik ve Zâhirî Te'vil Geleneği, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2009, s. 113; Saruhan, Müfit Selim, "Zahirîliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefî Meseleler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Mayıs- Ağustos 2006, c. IX, S. 25, s. 174. İbn Hazm, bu düşüncesini "Allah, sizi annelerinizin karnundan hiçbir şey bilmeksizin çıkardı" En-Nahl 16/78. âyetine dayandırır.*

¹⁷ *Evâilü'l-Hiss*: Duyularla elde edilen ve yakîne götüren bilgidir. İnsan, ateşin sıcak, karın soğuk olduğunu evâilü'l-hiss ile bilir ve hiç kimse bunların bilgisinin kendisinde nasıl meydana geldiğini bilmez. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 156-157.

¹⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 65; *et-Takrîb*, s. 158.

¹⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 65.

²⁰ Örneğin: Allah'ın var ve bir olduğu, nübüvvetin gerekliliği, Kur'an'ın hak olduğu bilgisi.

²¹ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 16. İbn Hazm'ın nübüvvet tasavvuru hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hazm, *el-Fasl*, c. I, s. 63 vd.; Kılavuz, Ulvi Murat, "İbn Hazm'da Nübüvvet Tasavvuru", *UÜİFD*, 2015, c. XXIV, S.1, ss. 1-31.

sahip değildir.²² Çünkü din tamamlanmıştır ve nasslarda hükmü olmayan hiçbir mesele yoktur. Aklın görevi, *zımnen Kur'an ve Hadis metinlerinde var olan* hükme ulaşmaktır. Bu ise dil ve mantık ilkelerinin işletilmesiyle olur ki burada devreye çalışmanın konusu olan Delîl nazariyesi girmektedir.

İbn Hazm'a göre delîl, kat'î bilgi/hüküm ifade eden Kur'an metni, sahih hadis metni ve sahabe icmâ'ına dayanan bir kaynaktır. Bu nedenle çalışmada öncelikle onun, kaynak olarak Kur'an'a, hadislere ve icmâ'a bakışından bahsedilecek; akabinde nassa ve icmâ'a dayandırdığı delil türleri incelenecektir.

1. Nass (Kur'an ve Hadis Metni)

Daha önce de ifade edildiği gibi tüm gayesi dinî alanda kat'î bilgiye ulaşmak olan İbn Hazm'a göre, Hz. Peygamber'e gelen vahiy iki çeşittir. Bunlardan ilki, mu'ciz, metluv ve müellef olan vahiydir ki bu, Kur'an'dır. Diğeri ise bu özellikleri taşımayan vahiydir. Bu da, Hz. Peygamber'den gelen (Hz. Peygamber'e âdiyetinde şüphe bulunmayan) haberlerdir.²³ Ona göre, vahyin bu iki kısmı arasında ne kaynak ne de bağlayıcılık bakımından herhangi bir fark yoktur.²⁴ Çünkü Yüce Allah, "O, hevasından (kendiliğinden) konuşmaz. O (onun söyledikleri), kendisine vahyolunan vahiyden başka bir şey değildir."²⁵; "...De ki: ben ancak bana verilen vahye uyarım..."²⁶, buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in sözlerini, "gayr-ı metluv vahiy" olarak nitelendiren İbn Hazm, bu düşüncesinin bir gereği olarak, onun sözlerinin Allah Teâlâ tarafından korunduğunu ve bize eksiksiz nakledildiğini savunmakta, bu düşüncesini, "Hiç şüphe yok ki o Zikr'i Kur'an'ı biz indirdik. Onu koruyacak olan da biziz."²⁷ "De ki: Ben sizi sadece vahiyyle uyarıyorum..."²⁸ âyetleriyle desteklemektedir.²⁹ Yine o, bu düşüncesinden hareketle Hz. Peygamber'in kavî sünnetinin, tebdil ve tağyire uğratılmadan (lafzen)

²² Akıl, nassın sebep tayin etmediği noktalarda sadece vaz'edileni anlama kapasitesine sahiptir. Domuz etinin haram kılınması veya öğle namazının dört rekât olması, zina eden evli kişinin öldürülmesi, abdestte başa meshedilmesi gibi birçok konuda aklın görevi söyleneni anlamaktır. Nassen sabit bir emir ve yasak olmadığı müddetçe bir şeyi yasak ve mubah kılacak bir etken yoktur. Parlak, *Tefsir Tarihinde Zâhirîlik ve Zâhirî Te'vil Geleneği*, s. 119.

²³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 97; Tuncer, Adem, *İbn Hazm'ın Sünnet Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2012, s. 11.

²⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 97-98.

²⁵ En- Necm 53/3-4. Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, İstanbul: Define Yayınları, 2013, 3. Baskı.

²⁶ El- En'âm, 6/50; El- Yunus, 10/15; El- Ahkâf, 46/9.

²⁷ El- Hicr, 15/9.

²⁸ El- Enbiyâ, 21/45.

²⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 98.

nakledilmesini asıl kabul etmektedir.³⁰ Ancak mana ile rivayet konusunda, “ihticâc ve fetva kastı” ile “tebliğ kastı” arasında ayırım yapmaktadır. Ona göre, sünneti iyice araştırarak sağlam hıfzetmiş ve manasını yakînen bilen bir kişiden fetva sorulduğunda, Hz. Peygamber’in zikrettiği lafızla rivayet etmeden, “Hz. Peygamber şöyle emretti, mubah kıldı, nehyetti” demesinde bir sakınca yoktur. Bu durum, Kur’an için de geçerlidir. Çünkü kişi, böyle yaparak âyetin lafzını değil, hükmünü haber vermektedir. Ancak tebliğ kastıyla ve haberi bizzat Hz. Peygamber’e isnâd ederek yapılan rivayette, manası aynı bile olsa, lafızlardan bir harfin dahi yeri değiştirilmeden, aynen nakledilmesi gerekmektedir. O, harflerin takdim ve tehirinde, bir kelime yerine aynı anlama gelecek başka bir kelimenin kullanılması hususunda çok titiz davranılması gerektiğini söyler.³¹

Kur’an ile kavli sünnet arasında kaynak birliği olduğu düşüncesinde olan İbn Hazm, bu düşüncesinden hareketle Kur’an ile sahih hadis metni arasında tearuzun söz konusu olamayacağı görüşündedir.³² O, bu konudaki düşüncesini kat’î bilgi kaynağı olan Kur’an âyetine dayandırmaktadır. Şöyle ki Yüce Allah “...Eğer o (Kur’an), Allah’tan başkası tarafından (indirilmiş) olsaydı, içinde birçok tutarsızlıklar bulurlardı”³³ buyurmuştur. Hâlbuki onda çelişki bulunmamaktadır. Dolayısıyla Kur’an ile aynı kaynaktan gelen kavli sünnet, aralarında kaynak birliği olması nedeniyle çelişmeyecektir.

Aralarında kaynak birliği olduğunu savunduğu Kur’an ile sahih hadis metnini, bağlayıcılık açısından da eş değer gören İbn Hazm³⁴, Hz. Peygamber’in fiilleri ve takrirleri konusunda ise aynı şeyleri düşünmemektedir. Ona göre, Hz. Peygamber’in emirleri, aslen vücûbiyet ifade etmekte olup fiilleri aslen vücûbiyet ifade etmemektedir.³⁵ Çünkü Yüce

³⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 86; Tuncer, *İbn Hazm’ın Sünnet Anlayışı*, s. 63-64.

³¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 86. İbn Hazm, bu görüşünü şu rivayetle desteklemeye çalışır: “Hz. Peygamber, Bera bin Âzib’e bir dua öğretir. Bera bin Âzib bu duada yer alan ‘Nebî’ kelimesini ‘Resul’ kelimesi ile değiştirerek okur. Ancak Hz. Peygamber, bu değişikliğe müsaade etmez. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 86; Karahan, Abdullah, “İbn Hazm’ın Hadis Değerlendirme Yöntemi ve Bunun Fıkha Yansıması”, *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, 50/4, s. 48.

³² İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 100.

³³ En- Nisâ, 4/82.

³⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 96-97.

³⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 6; c. IV, s. 50; İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 44-45; Savaş, Nuh, *İbn Hazm’ın Kur’an’a Bakışı ve Ayetleri Yorumlama Metodu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2001, s. 87; Karahan, *İbn Hazm’ın Hadis Değerlendirme Yöntemi*, s. 41; Özşenel, Mehmet, “İbn Hazm Gözüyle Sünnet, -el-İhkâm Özelinde-”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2002, s. 119; Apaydın, H. Yunus, “Kurtubalı Zâhirî Fakîh İbn Hazm’ın Şer’î Hükümleri Tasnifi: Merâtibü’ş-Şeria”, *İSTEM (İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Müsîkîsi) Dergisi*, Yıl 7, Sy. 14, 2009, s.116.

Allah, ne Kur'ân'da ne de sahih hadis metinlerinde, bize Hz. Peygamber'in yaptığını farz kılmamıştır.³⁶ Hz. Peygamber'in yaptığını yapmayanlar sadece onu örnek almayı terk etmiş olurlar ve bu sebeple günah işlemiş olmazlar. Ancak onu örnek alanlar, mükâfat kazanırlar.³⁷ Çünkü Hz. Peygamber'i örnek almak menduptur.³⁸

O, fiilî sünnetin vücûb ifade etmediğine "O, arzusuna göre konuşmaz. O (bildirdikleri), vahyedilenden başkası değildir"³⁹ âyetlerini delil getirir ve zahirî bakış açısının bir uzantısı olarak, bu âyetlerin fiile değil yalnızca emre uymanın gerektiğine delâlet ettiğini savunur. Şöyle ki Yüce Allah, "kendi katından indirilen vahyin, nutuk olduğunu" başka bir ifadeyle söyleyecek olursak Hz. Peygamber'in sözlerinin vahiy olduğunu, haber vermektedir. Nutuk/hitap ise emri kapsamakta olup, fiili kapsamadığından⁴⁰ İbn Hazm, Hz. Peygamber'in emirlerinin bağlayıcı olup, fiillerinin bağlayıcı olmadığı söylemektedir.

Fiilî sünnetin hükmü konusunda İbn Hazm'ın kullandığı diğer bir delil, "Ümmetime zor gelmeyeceğini bilseydim her namaz vakti dişlerini misvakla fırçalamalarını emrederdim"⁴¹ hadîsidir.⁴² İbn Hazm, Hz. Peygamber'in misvak kullanmasına rağmen bunu emretmekten imtina' etmesi, gerekçe olarak da bunun insanlara zor geleceğini söylemesinden hareketle onun sözlerinin bağlayıcı olup, fiillerinin bağlayıcı olmadığı sonucunu çıkarmaktadır.

Aslen Hz. Peygamber'in fiillerinin vücûb ifade etmediği düşüncesinde olan İbn Hazm, fiillerin yalnızca bir hükmün yerine getirilmesi veya bir emri beyan niteliği taşıdıkları takdirde vücûb ifade ettiğini kabul etmektedir.⁴³ Çünkü Hz. Peygamber, "Namazı benden gördüğünüz gibi kılın"⁴⁴ buyurmuştur. Şayet onun fiilleri aslen vücûb ifade etseydi onun böyle bir beyanda bulunmasına gerek kalmazdı. Böylece söz konusu hadis, hem Hz. Peygamber'in fiillerinin aslen vücûb ifade etmediğini hem de emirle beraber vuku' bulan fiillerin vâcib olduğunu kanıtlamaktadır.⁴⁵

³⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 7.

³⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 8.

³⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 8.

³⁹ En- Necm, 53/3-4.

⁴⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 46.

⁴¹ Buhârî, "Cuma", 8.

⁴² İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 44.

⁴³ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 6; c. IV, s. 50; İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 44-45.

⁴⁴ Buhârî, "Ezan", 18.

⁴⁵ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 50.

İbn Hazm'a göre Hz. Peygamber'in takrîri, sadece takrirden bulunduğu (gördüğü, duyduğu veya kendisine ulaştırıldığında itiraz etmediği) şeyin mubah olduğuna delâlet etmektedir.⁴⁶ Çünkü Hz. Peygamber'in gördüğü veya işittiği şey münker olsaydı o, insanları nehyederdi. Nehyetmediyse o münker değildir. Münker olmayan şey ise mubahtır.⁴⁷

Kur'an metni ile sahih hadis metinlerini, hem kaynak hem de bağlayıcılık açısından eş değer gören İbn Hazm, hadislerin sıhhat değerini ölçme konusunda isnâda büyük önem atfetmektedir. O, bu düşüncesinden hareketle prensip olarak (isnadındaki kopukluk sebebiyle) mürsel hadisleri⁴⁸ dinin asılları arasında görmemekte⁴⁹; mütevâtir haber ile (güvenilir bir isnâd ile nakledilen) ahad haberi ise kat'î bilgi ifade etme açısından aynı derecede görmektedir.⁵⁰ Ona göre, peygamberlerin dışında herkesin kasıtlı olarak yalan söylemesi; bir topluluğun, teşvik edildiğinde veya korkutulduğunda yalan üzere birleşmesi mümkündür. Bu sebeple mütevâtir haber için zikredilen "çok sayıda râvi tarafından nakledilmesi" şartı gereksiz olup⁵¹ duruma göre, iki râvi tarafından rivâyet edilen haber de tevâtür ifade etmektedir. Çünkü iki kişinin, birbirinden habersiz olarak ihtilaf etmeden aynı şeyi rivâyet etmeleri imkansızdır.⁵² Böylece İbn Hazm'ın, "sika bir râvinin muttasıl bir sened ile Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği haber" olan ahad haber⁵³ ile (yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayacak çok sayıda kişiden nakledilen) mütevâtir haber arasında gerek bilgi gerekse amel ifade etmeleri bakımından fark görmediği anlaşılmaktadır. Ona göre, ahad haber de dinin asıllarındandır ve diğer asıllar (Kur'an nassı, kavli sünnet, sahabe icmâ'i), haber-i vâhiden daha kabule şayan değildir.⁵⁴

⁴⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. II, s. 6; c. IV, s. 50-56.

⁴⁷ Tuncer, *İbn Hazm'ın Sünnet Anlayışı*, s. 44.

⁴⁸ Bkz. Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara: TDV Yayınları, 2010, s. 63-64.

⁴⁹ Bkz. Özşenel, "İbn Hazm Gözüyle Sünnet, -el-İhkâm Özelinde-", s. 127-128.

⁵⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 107; Karahan, *İbn Hazm'ın Hadis Değerlendirme Yöntemi*, s. 40; Erdem, Mehmet, *Kur'an'a Usûlî Yaklaşımlar -Hanefî ve Zahirî Ekollerinin Kur'an'dan Hüküm Çıkarma Metodlarının Mukayesesi-*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 1997, s. 95.

⁵¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 107.

⁵² Serdar, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, s. 71-72.

⁵³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 117.

⁵⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 117. Haber-i vahidin hem ilim hem de amel gerektirdiğini kabul eden İbn Hazm, Kur'an'da yer almayan birçok hükmün (örneğin: Zinâ eden evli kimsenin recm edilmesi, namazda sesli gülmekten dolayı abdestin bozulması, burun kanaması, ağız dolusu veya az miktarda kusmadan dolayı abdest gerekmesi gibi) haber-i vâhid ile tespit

2. Sahâbe İcmâ'ı

İbn Hazm'ın usûlünde Kur'ân ve hadis metinlerinden sonra şer'î hükümler hakkında kat'î bilgi veren üçüncü kaynak, "sahâbenin tamamının bir haberin nebîden olduğuna dâir ittîfak etmesi"⁵⁵ olarak tanımladığı sahâbe icmâ'ıdır.⁵⁶ O, icmâ'ın kat'î bilgi ifade ettiğini, onun Allah Teâlâ katından olmasına bağlar.⁵⁷ Ona göre Yüce Allah, "Her kim de hidayet yolu kendisine iyice belli olduktan sonra Rasûlullâh'a muhalefet eder ve, mü'minlerin yolundan başka bir yola tâbi olursa, biz onu döndüğü yolda bırakırız ..."⁵⁸ buyurarak icmâ'a uymayı emretmiştir.

İbn Hazm, icmâ'ın meşrûiyetini nassa dayandırmakla birlikte, bağlayıcı olan icmâ'ın da nassa dayanmasını özellikle şart koşmaktadır. Ona göre, Kur'ân ve hadis metni olmadan icmâ'ın olması mümkün değildir.⁵⁹ Bu sebeple o, hakkında nass olmayan⁶⁰ meselelerde kıyâsla sabit olan bir hüküm üzerinde icmâ'ın gerçekleşebileceği konusundaki görüşlere karşı çıkmakta; Kur'ân ve hadis metinlerinde yer almayan bir meselenin hükmünün insan aklı ile bilinip bu hüküm üzerinde ittîfak edilmesini icmâ' olarak kabul etmemektedir.⁶¹ Çünkü din tamamlanmıştır⁶² ve artık ona ilave yapılamaz.⁶³

İbn Hazm, kat'î bilgi veren icmâ' dan söz ederken bazen "sahâbe icmâ'ı"⁶⁴ bazen de "ümmetin bütün âlimlerinin icmâ'ı"⁶⁵ ifadesini

edildiği; ayrıca namaz, zekât, oruç, hacc gibi birçok mücmelin haber-i vâhid ile beyan edildiği görüşündedir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 117-119. Ayrıca o, haber-i vâhidle amel etme konusunda Hanefîlerin koydukları şartları da eleştirmektedir. Bkz. *el-İhkâm*, c. I, s. 115-116; Ak, Ayhan, "İbn Hazm'ın Teklîfi Hüküm Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. XII, S. 2, s. 26.

⁵⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 47.

⁵⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 71; O, Hz. Peygamber'den gelen herhangi bir haber üzerinde sahâbenin tamamının ittîfak etmesine icmâ' demekte, sahâbenin Sünnetle belirlenmeyen bir konuda kendi aralarındaki ittîfaklarını icmâ' kabul etmemektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. I, s. 75-76; Ulya, *İbn Hazm'ın el-Muhallâ Adlı Eserinde İmam Şafî'ye Ait Görüşlerin Tahkiki*, s. 20.

⁵⁷ İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 18.

⁵⁸ En-Nisâ 4/115.

⁵⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s.134.

⁶⁰ İbn Hazm, "hakkında nass olmayan mesele" ifadesini doğru bulmamaktadır. Ona göre, Yüce Allah, "O yeryüzündeki her şeyi sizin için yarattı..." el-Bakara 2/29 ve "...size haram kıldığı şeyleri size tafsil etti." el-A'raf 7/32 âyetlerinde belirtildiği üzere ilk olarak her şeyi helal kılmuş, sonrasında bu helallerden bazılarını haram kılmuştur. Buna göre haramlar ve helaller belli olup, hakkında nass olmayan hiçbir mesele kalmamaktadır.

⁶¹ Bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 157.

⁶² El-Mâide 5/3.

⁶³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 134.

⁶⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 47. *وأما الإجماع الذي تقوم به الحجة في الشريعة فهو ما اتفق أن جميع الصحابة رضي الله عنهم.*

kullanılmaktadır. Sahâbe icmâ'ı tamlamasındaki sahabe ile rivayette bulunan sahabîleri; ümmetin bütün âlimleri ifadesiyle de fetvâ verdiği bilinen sahâbe, tabiîn, tebe-i tabiîn, ulemâ-ı emsâr, ehl-i hadis imamları ve onlardan sonra gelenlerin hepsini kastetmektedir.⁶⁶ Bu bağlamda İbn Hazm açısından bakıldığında icmâ', bir hükmün sıhhatini/varlığını bildiren teyid edici, naklî bir delildir ve icmâ' konusu olan hüküm, naklî bir bilgiyi ifade etmektedir. Dolayısıyla bir konuda rivayet ehli olan bütün sahabîlerin aynı hükmü naklettiği bilindikten sonra, bu bir sonraki nesil için bağlayıcı hale gelmektedir. Tabiîn halkasında rivayet ve ilimle uğraşanlar da bu bilgiyi olduğu gibi aktarmak zorundadırlar. Böylece onlar da sahabenin icmâ'ına iştirak etmiş olurlar. Bu nedenle "ümmetin bütün âlimlerinin icmâ'ı" ifadesi ile "sahâbenin icmâ'ı" ifadesi arasında bir çelişki söz konusu değildir.⁶⁷

İbn Hazm'a göre, gerçek icmâ', gerçekleştiği hususunda şüphe bulunmayan *müteyakkin icmâ'* dir ve bu, iki şekilde olur.⁶⁸ Bunlardan birincisi, hakkında Müslümanlardan hiç birinin şüphesi bulunmayan icmâ' dir ki bu konularda icmâ' olmadığını söyleyen kişi, Müslüman sayılmaz. Kelime-i şehadet, namaz ve orucun farz oluşu, leşin ise haram oluşu gibi hususlar böyledir.⁶⁹ İkinci kısım ise Rasûlullâh'ın bütün sahabenin tanıklık ettiği ya da tanıklık etmese bile kesin olarak bildiği fiilleridir. Hz. Peygamber'in, ürünün yarısını vermeleri karşılığında Hayber arazisini Yahudilere iade etmesi bu tür icmâ'a örnektir.⁷⁰

İbn Hazm'ın nass ve icmâ' ile ilgili görüşleri incelendiğinde -icmâ'ı nassa dayandırmış olmasından hareketle- onun dinî alanda nass dışında kaynak kabul etmediği de söylenebilir. Bir sonraki konuda ele alınacak olan delîli, nassa ve icmâ'a dayandırması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir.

3. Delîl

İbn Hazm'ın metodolojisinde nasslarda zımnen yer alan hükümlerin dil ve mantık kurallarıyla açığa çıkarılması şeklinde tarif edebileceğimiz delîl⁷¹, onun nazarında kat'î bilgi ifade eden dördüncü asıldır.⁷²

⁶⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 129. اتفقنا نحن وأكثر المخالفين لنا على أن الإجماع من علماء أهل الإسلام حجة وحق. مقطوع به في دين الله عز وجل.

⁶⁶ İbn Hazm, *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdâti ve'l-Muâmelâti ve'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: Y.y., t.y., s.12.

⁶⁷ Bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 160.

⁶⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 149.

⁶⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 149.

⁷⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 150.

⁷¹ İbn Hazm delîli net bir şekilde tanımlamamaktadır. *el-İhkâm* adlı usûl kitabında Kur'an nassı, rasûlullah'ın kelâmının nassı ve ümmetin tüm âlimlerinin icmâ'ndan sonra "başka bir veche

İbn Hazm'ın usûlünde delîlin kat'î bilgi ifade ettiği, onun meşrûiyetini nassa ve icma'a dayandırmasından⁷³ anlaşılmaktadır. Şer'î konularda nass dışında kaynak kabul etmeyen İbn Hazm'a göre delîl, Kur'an ve hadis metninin haricinde bir kaynak değildir. Aksine bu iki kaynaktan ve icmâ'dan alınmaktadır.⁷⁴

Bunun dışında delîlin, İbn Hazm nazarında kat'î bilgi kaynağı olduğu, onun dil ile ilgili görüşlerinden de dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Şöyle ki İbn Hazm, dilin menşeinin tevkîfî olduğunu düşünmektedir. Çünkü ona göre, dil eğer bir uzlaşma ve anlaşma ürünü olsaydı, bu ancak aklı egzersiz yapmaya alışık, zihnen üst düzeyde, bilgi seviyesi mükemmel, evrende bulunan her şeyin özüne, sınırlarına, karakterine vâkıf bir kavmin, onun üzerinde anlaşması sonucu olurdu.⁷⁵ Ayrıca o, "bir dil ihdas etme konusunda uzlaşmak, bu meselede uzlaşacak kimseler arasında önceden konuşulan bir dilin veya anlamları üzerinde ittifak ettikleri bir takım işaretlerin varlığını zorunlu kılar. İşaretlerin anlamları üzerine anlaşmak da zorunlu olarak bir kelamla olur. Dildeki lafızlarla ifade edilen varlıkların şekil ve özelliklerinin bilinmesi ancak bir kelam ve anlatma sayesinde olur. Bunları bilmek de ancak bir dili konuşup, onun vasıtasıyla anlaşmakla gerçekleşebilir. Bütün bunlardan hareketle dilin başlangıcını uzlaşma ve anlaşmaya dayandırmanın geçersiz bir teori olduğunu söylemek kaçınılmazdır" der.⁷⁶

İbn Hazm, dilin tevkîfî olduğu düşüncesinden hareketle dil ile bilgi-isim ile müsemma arasında sıkı bir irtibat olduğunu savunur. Ona göre, ismi de müsemmayı da yaratan Yüce Allah'tır. Bu nedenle bir kelimenin delilsiz olarak dildeki konumundan saptırılması caiz değildir.⁷⁷ Bu bağlamda İbn Hazm, isimlendirme ve hüküm verme arasında da güçlü bir ilişki olduğunu savunmakta ve Allah Teâlâ'nın insanların (dini konularda) kendi aralarında

ihhtimali olmayan" dördüncü asıl olarak zikretmektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 71. Bununla birlikte İbn Hazm yer yer delilden "*mansus ala ma'nahu*" olarak bahsetmektedir. Bu, "*manası metnin içinde*" demektir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 68; Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, c. XX, s. 45. Ayrıca o, delîlin kendisinden önce zikredilen asılların dışında olmadığını (Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 68) nassdan ve icmâ'dan alındığını da ifade etmektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 105-108. Burada yapılan tanım, delîl ile ilgili açıklamalara ve verilen örneklere dayanmaktadır.

⁷² İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 71.

⁷³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 105.

⁷⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 105-106.

⁷⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 29-30; Yaşar, Recep, "Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi: Hz. Adem'in Dili", *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, S. 5, s. 92.

⁷⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. I, s. 29-31.

⁷⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. IV, s. 28; İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 36-37.

kirpinin derisinin sert, ipeğin yumuşak olduğu sağlam duyular ile elde edilen ve kendisinden şüphe edilmeyen kat'î bilgilerdir. Hiç kimse bunların bilgisinin kendisinde nasıl meydana geldiğini bilmez. Ayrıca ona göre, güvenilir tarih kitaplarından edinilen bilgiler, mütevâtir haberler ve tecrübeye dayalı diğer bilgiler de bu gruba girer. O, Mısır ve Mekke'nin dünyada bulunduğu, Hz. İsa, Hz. Musa ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) bilinmesini buna örnek verir. ⁸⁶

-*Burhân (Mantıkî Kıyas)*: Kur'an metni, hadis metni ya da bu ikisinden elde edilen neticelere dayanan mukaddimelerden oluşan ⁸⁷ ve kesinlik ifade eden kıyas türüdür.⁸⁸ Başka bir ifade ile zorunlu ilkelerden (öncül) zorunlu sonuçlar çıkarılan bir akıl yürütmedir. Burhanın amacı bilgilerin en güvenilir olan kesinliği (yakini) elde etmektir.⁸⁹ Burhanın öncülleri zaruri ve bedihi (apaçık bilgi) önermeler olabileceği gibi bu önermelerden yine burhân ile çıkarılmış bilgiler de olabilir.⁹⁰

Kat'î bilgiyi, söz konusu kaynaklara dayandıran İbn Hazm'a göre, bu kaynaklara dayanmayan bir yöntemle hüküm vermek, *zann* ifade ettiği için reddedilmektedir. Ona göre delil, Kur'an ve hadis metninin literal (nesnel ve kat'î) manasından mantıkî kıyas ile lafzen zikredilmeyen ancak ibareden zorunlu olarak çıkan mana, olduğu için katıyyet ifade etmektedir. Bir başka deyişle İbn Hazm nazarında delil, kat'î bilgi veren Kur'an ve hadis metninden yine kat'î bilgiye ulaştırılan burhân ile ulaşılan kat'î bir bilgidir.

İbn Hazm'ın metodolojisinde delilin kat'î bilgi ifade ettiğine dâir bir diğer argüman, onun mantık ilkelerinden çıkarılmasıdır. İbn Hazm'a göre mantık, Yüce Allah'ın insanın içine yerleştirdiği temyiz kuvvetidir. Yeni bir bilgi üretme metodu değildir. Mantığın görevi, nasslarda var olan hükmün anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu yönüyle mantık kâideleri, var olmayan bir bilgiyi elde etme yöntemi değil, var olanı doğru anlama vasıtasıdır.⁹¹ Yani İbn Hazm'a göre mantık, Allah Teâlâ tarafından fıtratta yaratılan apaçık aklî ilkeler ve sağlam duyu verileri ile bilgiyi elde etmektir ki bu da onun düşünce sisteminde kesin bilgi veren bir vasıtaadır.

⁸⁶ İbn Hazm, *et-Takrib*, s. 156-157.

⁸⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VI, s. 60.

⁸⁸ Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, "Burhan", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1992, C. VI, s. 429.

⁸⁹ Yavuz, "Burhan", *DİA*, c. VI, s. 429.

⁹⁰ Yılmaz, *İbn Hazm'ın Düşüncesinde Mantığın Yeri*, s. 56.

⁹¹ Bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 98.

3.1. Nassa (Kur'an ve Hadis Metnine) Dayanan Delil Türleri

İbn Hazm, delil türlerini ikiye ayırmaktadır. Bunlardan birincisi nassa dayanan delillerdir. Nassa dayanan delillerde amaç, mantikî olarak da kesinliği kanıtlanabilen ve kesin bilgi ifade eden nasstaki ibarenin delâlet alanının ortaya konulmasıdır.⁹² İbn Hazm, şer'î meselelerdeki yöntemini açıklamak üzere kaleme aldığı *el-İhkâm* adlı usûl kitabının delil ile ilgili bölümünde⁹³ delil türlerinden yedisinin nasstan alındığını belirtmektedir. Bunlar:

1. İki eksik öncülde tam bir sonucun çıktığı önerme,
2. Geçerliliği şarta bağlanan hükümler (şartlı önermeler)
3. Lafızları farklı anlamları aynı olan denk önermeler (mütelâimât)
4. Hüküm seçeneklerinden biri hariç tamamı batıl olan (dördüncü hâlin imkânsızlığı)
5. Dereceli önermeler,
6. Aks-i kazaya (önermelerde döndürme),
7. Bir lafzın birden çok mana içermesidir.

3.1.1. İki Eksik Öncülde Tam Bir Sonucun Çıktığı Önerme

İbn Hazm'a göre, nassa dayanan delil türlerinin ilki, iki eksik öncülde tam bir sonucun çıktığı önermelerdir.⁹⁴ Bu tür delilde, sonuç her iki öncülde lafzen zikredilmemiş olup ibarenin delâletinden zorunlu (mantikî) olarak çıkmaktadır.⁹⁵

İbn Hazm, bu delili şu örnekle açıklar:

Hadis-i şerifte "*sarhoşluk veren her şey hamırdır, her hamır haramdır*" buyrulmuştur.

Sarhoşluk veren her şey, hamırdır. (1. Öncül)

Her hamır, haramdır. (2. Öncül)

Öyleyse sarhoşluk veren her şey, haramdır.⁹⁶ (Delil)

Görüldüğü gibi hadis metninde yer alan iki öncülde burhânî/mantikî kıyas ile metinde lafzen yer almayan ya da zımnîen yer alan bir sonuca ulaşılmıştır. Bu sonuç, kat'î bilgi veren hadis metninden, Yüce Allah'ın fıtratımıza yerleştirdiği temyiz kuvvetiyle ulaşılmış kat'î bir bilgidir. Bu sebeple yakîn ifade etmektedir.

⁹² Bkz. Parlak, *Tefsir Tarihinde Zâhirîlik ve Zâhirî Te'vil Geleneği*, s. 124-125.

⁹³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 105-108.

⁹⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

⁹⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

⁹⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 106; c. VII, s. 199.

İbn Hazm'a göre illet merkezli yapılan fikhî kıyas,⁹⁷ mantık ilmindeki ismiyle analogi⁹⁸, ibarenin delâletine girmeyen nesnelere hakkında *zannî* bir hükmün verilmesine sebep olduğu için,⁹⁹ delâlet merkezli burhânî kıyasa nazaran daha zayıftır. Konunun daha net anlaşılması için İbn Hazm'ın verdiği örneğin fikhî kıyas versiyonunu zikrederim:

Fikhî kıyas işlemi dört unsura ihtiyaç vardır.¹⁰⁰ Bunlar: asıl¹⁰¹, aslın hükmü¹⁰², aslın illeti¹⁰³ ve fer'dir.¹⁰⁴ Nasslarda asıl ve aslın hükmü yer alırken illet kimi zaman nasslarda zikredilmekle birlikte kimi zaman zikredilmemektedir.¹⁰⁵ Bu sebeple müçtehitler, illeti tespit için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir.¹⁰⁶ İbn Hazm'ın hadis metninden burhânî kıyas ile ulaştığı "her müskir haramdır" hükmüne, sünnî fakihler, âyeti delil alarak fikhî kıyas ile ulaşmaktadırlar. Şöyle ki Yüce Allah, âyet-i kerîmede "Ey iman edenler! Şarap, kumar, putlara kurban kesilen sunaklar, fal okları, şeytana ait murdar işlerden başka bir şey değildir. Bunlardan geri durun ki felâh bulasınız."¹⁰⁷ buyurmaktadır. Söz konusu âyette asıl ve aslın hükmü zikredilmekte ancak aslın illeti zikredilmemektedir.

⁹⁷ Bir şeyin hükmünü, o hükmü gerektiren illet birliğinde ortak olması sebebiyle, benzerine vermektir. Cessas, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *El-Fusûl fi'l-Usûl*, Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994, c. II, s. 9; Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, h. 1403, c. II, s. 443; Yavuz, "Kıyas", *DİA*, Ankara: TDV Yay., 2002, c. XXV, s. 529.

⁹⁸ Çaldak, *Kıyas'ın Mantıkta ve İslami ilimlerde Kullanım Biçimi*, s. 238; Analogi: İki şey ya da iki olay arasındaki benzerlikten dolayı, biri hakkında verilen hükmü diğeri hakkında da vermektir. Bkz. Çaldak, *Kıyas'ın Mantıkta ve İslami ilimlerde Kullanım Biçimi*, s. 236; Yaran, Cafer Sadık, *İnformel Mantık*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 125.

⁹⁹ İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 64-66.

¹⁰⁰ Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, Ankara: TDV Yay., 2015, s. 138; Koçak, Muhsin – Dalgın, Nihat – Şahin, Osman, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013, s. 106-107.

¹⁰¹ Hükmü nass veya icma' ile belirlenmiş mesele. Bkz. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 138; Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 106.

¹⁰² Kıyas yoluyla fer'e uygulanmak istenen hüküm. Bkz. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 138; Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 107.

¹⁰³ Nassın kapsamına giren vasıflardan hükme alem olan vasıf. Bkz. Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, "*Usûlü's-Serahsî*", Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y, c. II, s. 174; Yaygın olan tanımı: Hükmün konulmasını münasip gösteren vasıftır. Bkz. Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 107; Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016, s. 246; Dönmez, İbrahim Kâfi, "İllet", *DİA*, TDV Yay., 2000, c. XXII, s. 117.

¹⁰⁴ Hükmü hakkında nass veya icma'da bulunmayan asıl üzere bina edilen mesele. Bkz. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 138; Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 106; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 139.

¹⁰⁵ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, c. II, s. 448.

¹⁰⁶ Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 158-167; Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 117-125.

¹⁰⁷ El-Mâide 5/90.

Asıl: Şarap

Aslın Hükümü: Haram olması

Aslın illeti: Bilinmiyor

Müçtehit, ilk önce çeşitli kriterlere göre¹⁰⁸ aslın hükmünü geçerli kılan şeyin yani "hükmün illetinin" asıldaki hangi özellik veya sıfat olduğuna karar verir. Verilen örneğe göre sünnî müçtehitler, ğalib-i zann ile şarabın haram olmasının illetini, "sarhoş edici olması" şeklinde belirlemişlerdir.

Kendi içtihadıyla aslın illetini belirleyen müçtehit, bu illeti fer'de de (örneğin: rakıda) bulduğunu düşündüğünde, fer'in (rakının) hükmünün aslın hükmü gibi (haram) olacağı yönünde bir kanaate sahip olur. Ancak bu hüküm, müçtehidin içtihat yoluyla vardığı bir sonuç olarak hatalı olma ihtimalini bünyesinde barındırmaktadır.

Görüldüğü gibi fikhî kıyasta müçtehit, aslın hükmünü fer'e verirken aralarındaki ortak illeti esas alır. Ancak illet de, müçtehidin ğalib-i zannıdır. Bu sebeple İbn Hazm, zann ifade ettiği gerekçesiyle fikhî kıyası reddetmekte¹⁰⁹ ve onun yerine kat'î bilgi içeren mukaddimelerden, sağlam akıl ve duyularla kat'î bilgiye ulaştırılan burhânî kıyası benimsemektedir. Benimsediği bu metot sebebiyle o, birçok meselede, önde gelen Sünnî mezheplerden farklı sonuçlara ulaşmıştır.¹¹⁰

3.1.2. Geçerliliği Şarta Bağlanan Önergeler (Şartlı Önerme)

Nassa dayanan delîl türlerinden ikincisi, mantık ilminde şartlı kıyas olarak ifade edilen¹¹¹ geçerliliği şarta bağlanan önergelerdir. Bu delîl türünde hükmün kendisine bağlandığı şart gerçekleşirse hüküm de gerçekleşir, şart gerçekleşmezse hüküm de gerçekleşmez.¹¹² İbn Hazm,

¹⁰⁸ İlet zahir (açıkça anlaşılır ve tespit edilebilir), munzabıt (kişilere ve durumlara göre değişmeyen), hükme münasip, müteaddî (asla mahsus olmamalı) olmalıdır. Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 156-157; Koçak vd. *Fıkıh Usûlü*, s. 115-116.

¹⁰⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VII, s. 53; İbn Hazm, *en-Nebze*, s. 66.

¹¹⁰ Örneğin: Üç talakla boşanan kadına yas gerekmez. Yas gerektiğini söyleyenler vefat iddeti bekleyen kadına kıyas etmiştir. Kıyas ise külliyyen batıldır. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 71-72. Bizzat göğüsten emzirmeyen süt, gıda olsa bile haram kılmaz. Çünkü ağza, burna veya kulağa dökülen ya da enjekte edilen veya ekmeğe karıştırılıp yedirilen süt, dilde emzirmek manasına gelmemektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 185; Bir kimse, "falanca kadınla evlenirsem o, boş olsun" derse, bu sözü geçersizdir. Onunla evlendiğinde kadın, boş olmaz. "Evlendiğim her kadın boştur" derse de hüküm aynıdır. Bu konudaki hükmü, adağa kıyas edenlerin sözü geçersizdir. Çünkü onunla ilgili nass gelmiştir ancak nikâhtan önce talakla ilgili bir nass gelmemiştir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IX, s. 466.

¹¹¹ Yaran, *İnformel Mantık*, s. 99.

¹¹² İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 106.

Kur'an'da şart cümlelerinden oluşan bütün âyetlerin bu kapsama girdiğini ve şartın tahakkuk etmesiyle meşrutun da tahakkuk edeceğine dâir kat'î bir delâletin olduğunu ifade eder.

Şartlı önermeler olumlu olabileceği gibi olumsuz da olabilir. İbn Hazm, olumluya "her ne zaman güneş batarsa gece olur" önermesini, olumsuzu da "her ne zaman güneş doğmazsa gündüz olmaz" önermesini örnek olarak verir.¹¹³

İbn Hazm'ın konuyla ilgili verdiği bir diğer örnek şudur:

Eğer tövbe ederlerse geçmiş günahları affolunur.¹¹⁴

Her kim, tövbe etmiştir.

Öyleyse o kimse, affolunur.¹¹⁵

İbn Hazm, şartlı önermeleri ikiye ayırır:

3.1.2.1. Bitişik Şartlı Önermeler:

Bitişik şartlı önermeler, iki öncülde meydana gelir. Birinci öncül, mukaddem ve tâli adı verilen iki önermeden oluşurken, ikinci öncül, birinci öncüldeki iki önermeden birinin olumlu veya olumsuz şeklidir. Böylece birinci öncüldeki iki önermeden biri veya çelişigi sonuç olarak ortaya çıkmaktadır.¹¹⁶ Örneğin:

Zâni, âkil, bâliğ ve muhsan ise ona celde vurulur ve recmedilir.

(I. Kısım) Mukaddem¹¹⁷

(II. Kısım) Tâli

Zâni âkil, bâliğ ve muhsandır.

Öyleyse zâniye celde vurulur ve recmedilir.

İbn Hazm'a göre bu önerme, birincisi zina edenin sıfatlarını bildiren, diğeri zina edene uygulanacak cezayı haber veren iki hükümlü şartlı bir önermedir.¹¹⁸ Bu tür önermelerde hükmün gerçekleşmesi mukaddemin gerçekleşmesine bağlı olup, mukaddem gerçekleşmedikçe hüküm de gerçekleşmemektedir.

İbn Hazm, şartlı önermelerde şartın hüküm ifade etmesi için nass ile ta'yin edilmiş olmasını zorunlu görür. Ona göre, Kur'an ve sahih hadislerde belirtilmeyen tüm şartlar, geçersizdir.¹¹⁹ İbn Hazm'ın bu düşüncesi,

¹¹³ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 83.

¹¹⁴ El-Enfâl 8/38.

¹¹⁵ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 106.

¹¹⁶ Yaran, *İnformel Mantık*, s. 99; Çapak, İbrahim, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007, S. 8, s. 41.

¹¹⁷ İbn Hazm, mukaddemi muallaka, tâliyi ise muallaka bih olarak isimlendirir. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 125-126.

¹¹⁸ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 126.

¹¹⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V. s. 43-44; *et-Takrîb*, s. 127.

önermelerden çıkacak sonucun kesin bilgi ifade etmesi için, kesin bilgi veren kaynaklara dayanması gerektiğinin bir tezahürüdür.

3.1.2.2. Ayrık Şartlı Önermeler:

Büyük öncülü, ayrık şartlı önermeden oluşan kıyaslara ayrık şartlı kıyaslar denir. Bu kıyasların birinci önermesi “veya”, “ya..., ya da” bağlaçları ile kurulmakta ve her bir kısım diğerlerinden farklı ve birbirine zıt olmaktadır.¹²⁰ Ayrık şartlı kıyaslarda birinci öncülde yer alan önermelerden biri istisna edilerek sonuca varılır. Buna göre mukaddemi onaylama veya reddetme, taliyi onaylama ya da reddetme olmak üzere ayrık şartlı önermede dört mod karşımıza çıkar. Örneğin:

Âlem, ya hâdistir ya da ezeldir.

Âlem, hâdistir.

O halde âlem, ezeli değildir.¹²¹

Görüldüğü gibi, birinci öncülde hâdis ve ezeli gibi iki zıt ifade yer almakta ve mukaddem onaylandığında tâlinin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır.

Bu tür ayrık şartlı önermelerde, iki zıt şeyin aynı anda aynı şey için geçerli olmasının mümkün olmadığı mantık kâidesinden hareketle önermelerden biri doğrulandığında diğerinin yanlışlığı¹²² veya önermelerden biri nefyedildiğinde diğerinin doğruluğu¹²³ bedihî olarak ortaya çıktığı için elde edilen bilgi/hüküm katıyyet ifade etmektedir.

Ayrık şartlı önermelerin birinci öncülünde ikiden fazla önermenin olması mümkündür. Örneğin:

Bu tat, ya lezzetsiz ya kötü ya tatlı ya acı ya ekşi ya tuzlu ya da bozuktur.

Bu tat acıdır.

O halde lezzetsiz, kötü, tatlı, ekşi, tuzlu, bozuk değildir.¹²⁴

Bu tür ayrık şartlı önermelerde, ihtimallerden biri doğrulandığında diğerlerinin yanlışlığı zorunlu olarak ortaya çıkmakta ve bu nedenle elde edilen bilgi katıyyet ifade etmektedir.

Ayrık şartlı önermenin birinci öncülündeki hükümler eksik ise bu önerme sonucunda elde edilen bilgi, katıyyet ifade etmez. Örneğin: “Hava ya sıcaktır ya da soğuktur” önermesinde havanın mu’tedil olma ihtimali zikredilmediği için kesin bir sonuca varılamaz. Aynı şekilde “Zeyd ya

¹²⁰ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 129; Yaran, *İnformel Mantık*, s. 103.

¹²¹ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 129.

¹²² İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 129.

¹²³ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 130.

¹²⁴ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 130.

oturuyor ya da yaslanıyor" önermesinde yatma ihtimali gibi diğer ihtimaller zikredilmediği için sonuç, kesin bilgi ifade etmeyecektir.¹²⁵

3.1.3. Lafızları Farklı Anlamları Aynı Olan Denk Önergeler (Mütelâimât)

Nassa dayanan delil türlerinden üçüncüsü, mütelâim lafızlardır.¹²⁶ İbn Hazm *et-Takrîb'te* bu delil türünü, manaları aynı lafızları farklı olan haber ve önergeler şeklinde ifade eder¹²⁷ ve bu delil türüne mantıkçıların mütelâimât ismini verdiklerini söyler.¹²⁸ O, bu delil türünü açıklarken şu örnekleri verir:

Örnek 1: Kat'î bilgi veren Kur'an metninde Hz. İbrahim, "*halîm selîm, yumuşak huylu*"¹²⁹ bir insan olarak ifade edilir. Bu öncülde apaçık akîl ilkelere ile onun sefih olmadığı sonucu çıkmaktadır.¹³⁰ Çünkü akıl noksanlığı anlamına gelen sefihlik ile sağlıklı olmak birbirine zıt iki vasıftır. Mantık ilmindeki çelişmezlik ilkesi¹³¹ gereği bir kişinin hem sefih hem de selîm olması imkansızdır. Bu aklın ulaştığı zorunlu bir çıkarımdır ve bu nedenle "*Hz. İbrahim sefih değildir*" bilgisi yakîn ifade etmektedir.

Örnek 2: "Bir kimsenin kendisine mubah olan eşi ve cariyesinin dışındaki biriyle cinsel temasta bulunması haramdır" ve "Bir kimsenin kendisine mubah olan eşi ve cariyesinin dışında biriyle cinsel temasta bulunması helal değildir" ifadeleri zahiren biri hurmet diğeri ibaha ifade eden, lafzen farklı ama mana olarak aynı olan (mütelâim) lafızlardır.¹³²

Örnek 3: "Domuz etinin dışındaki her şey helal değildir" ifadesi ile "Domuz eti olmayan bazı şeyler helal değildir" ifadesi lafızları farklı, manaları aynı olan ifadelerdir.¹³³

İbn Hazm, mütelâimât konusunu *et-Takrîb* adlı eserinde daha detaylı olarak ele almakta ve konuyla ilgili daha fazla örnek sunmaktadır.¹³⁴ Bu örnekleri şu şekilde tasnif etmek mümkündür:

¹²⁵ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 129-130.

¹²⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹²⁷ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 101.

¹²⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹²⁹ Et-Tevbe 9/114.

¹³⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹³¹ Çelişmezlik ilkesi: Aynı konuya, aynı hassanın, aynı zamanda ve aynı ilişki içinde ait olması ve ait olmaması mümkün değildir. Bir başka deyişle bir konuya aynı yüklem aynı zamanda ve aynı şartlar içinde hem olumlu hem olumsuz olarak bağlanamaz. Bkz. Öner, Necati, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bunların Varlıkla İlişkileri", *AÜİFD*, 1969, c. XVII, s. 287.

¹³² İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 101.

¹³³ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 101.

¹³⁴ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 101 vd.

فاعلم انه قد ترد اخبار وقضايا بالفاظ شتى ومعناها واحد.

3.1.3.1. Modal Önermeler

Modal önermeler, bir şeyin zorunlu, mümkün, imkansız olduğu şeklinde dile getirilen önermelerdir.¹³⁵ Örneğin:

Her sabah güneşin doğması zorunludur.

Yarın yağmurun yağması mümkündür.

İnsanın bir ay hiçbir şey yemeden durması imkansızdır.

Lafızları farklı ama manaları aynı olan önermeleri mütelâim önerme olarak ifade eden İbn Hazm, bu düşüncesinden hareketle “olması mümkün”, “olması imkânsız değil”, “olması zorunlu değil”, “olmaması zorunlu değil” şeklindeki modal önermeleri, mütelâim önermeler arasında zikretmektedir.¹³⁶ Bir örnekle ifade edecek olursak İbn Hazm’a göre,

Yarın yağmurun yağması, mümkündür.

Yarın yağmurun yağması, imkansız değildir.

¹³⁵ Modalite, bir önermenin işaret ettiği şeyin mümkün, imkansız veya zorunlu olup olmamasıdır. Bkz. Çapak, İbrahim, “Ebi Salt Dani’nin Modalite Anlayışı” *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2004, s. 70. İbn Hazm modalite kelimesi yerine “anasır” kelimesini kullanır ve bu unsurları üç kısma ayırır. Bunlar: zorunlu/vacip, mümkün ve imkânsız/mümtendir. İbn Hazm, bu unsurları yani modaliteyi sırasıyla şu şekilde açıklamaktadır: *Zorunlu*, ortaya çıkması zorunlu olan ve ortaya çıkmış bulunandır. Başka bir ifadeyle varlığı zorunlu bulunan şeydir. “Her sabah güneşin doğması” vb. gibi. Fıkıhta bunun karşılığı farz veya lazımdır. Zorunlu kendi içinde iki kısımdır: *Birinci kısım zorunlu*, oluşundan önce bilinen ve oluşu zorunlu bulunandır. Örneğin: Yarın güneşin doğması. *İkinci kısım zorunlu*, oluşundan önce nasıl olacağı kestirilmeyendir. Örneğin: Hastanın sağlığına kavuşması veya ölmesi. *Mümkün*, bazen meydana gelen, bazen de meydana gelmeyen şeydir. Örneğin: Yarın yağmurun yağması. Fıkıhta bunun karşılığı helal veya mubahtır. Mümkün üç kısma ayrılır: *Birinci kısım mümkün*, yakın (olma olasılığı yüksek) mümkündür. Örneğin: Ekim ayında bulutların yoğunlaşması halinde yağmur yağması. Bunun fıkıh terminolojisinde karşılığı mubah-müstehabtır. Mubah-müstehap işlendiği zaman sevap olan, terk edildiği zaman ise günah olmayan bir iştir. İki rekat nafile namaz kılmak gibi. *İkinci kısım mümkün*, uzak mümkündür. “Birçok cesur insanın daha az sayıda korkak insan karşısında bozguna uğraması” gibi. Bunun fıkıh terminolojisinde karşılığı mubah-mekruh’tur. Mubah-mekruh işlendiği zaman günah olmayan fakat işlenmemesi, terk edilmesi sevap olandır. Yatarak yemek yemek gibi. *Üçüncü kısım mümkün* ise, hakiki/mahz mümkündür. Bunun her iki tarafı da eşittir. Örneğin: Duran insanın oturması, yürümesi vb. Bunun fıkıh terminolojisinde karşılığı mubah-müstevîdir. Mubah-müstevî, işlenmesi de terk edilmesi de sevap ve günah olmayan işlerdir. Elbisenin istenilen renge boyanması gibi. *İmkânsız*, kendisine ulaşılması mümkün olmayan, kendisine götüren hiçbir yol bulunmayan şeydir. “insanın bir tam gün suyun altında kalması veya bir ay hiç yemeden durması” gibi. Buna fıkıh terminolojisinde “haram ve mahzur” denir. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 86-87; Çapak, *İbn Hazm’ın Mantık Anlayışı*, s. 31-32; Yılmaz, Taha, *İbn Hazm’ın Düşüncesinde Mantığın Yeri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van: 2007, s. 70-71.

¹³⁶ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 102.

Yarın yağmurun yağması, zorunlu/kesin değildir, önermeleri lafzen farklı ancak mana olarak aynı olan mütelâim önermelerdir.

3.1.3.2. Kendisinden İstisna Yapılan Sayılar ile Kendisine İlave Yapılan Sayılar

İbn Hazm'a göre, kendisinden istisna yapılan sayılar ile kendisine ilave yapılan sayılar mütelâimdir. Örneğin: Yüz eksi bir ifadesi doksan dokuz, yüz eksi doksan dokuz ifadesi 1'e mütelâimdir. Aynı şekilde üç artı yedi ifadesi de 10'a mütelâimdir.¹³⁷

İbn Hazm'ın verdiği bu örneklerin Kur'an-ı Kerim'deki benzerleri şu şekildedir: "Haccı da, umreyi de Allah rızası için tamamlayın. Eğer engellenecek olursanız, o durumda kolayınıza gelen bir kurban gönderin....Kurbanlık temin edemeyen kimse, üç gün hacda yedi gün de döndüğünüz zaman memleketinde olmak üzere tam on gün oruç tutar...."¹³⁸ "Mûsâ'ya otuz gece süre belirledik, buna on (gece) daha kattık. Böylece Rabbinin belirlediği vakit kırk geceye tamamlandı."¹³⁹ Görüldüğü gibi ilk âyette üç ile yedinin toplamının on sayısına mütelâim olduğu, ikinci âyette ise otuz ile on sayısının toplamda kırk sayısına mütelâim olduğu belirtilmiştir.

3.1.3.3. Aralarında İcab (Olumluluk) ve Selb (Olumsuzluk) İlişkisi Olan Önermeler

İbn Hazm'a göre, mütelâim önermelerden bir diğeri, aralarında icab-selb ilişkisi olan önermelerdir. İbn Hazm, buna örnek olarak "*Zeyd salihdir*" önermesi ile "*Zeyd salih olmayan değildir*" önermesini verir. Bu iki önermeden birincisi, olumluyken diğeri, iki olumsuzun yan yana gelmesiyle olumlu olan ve görünüşte aynı olmayan önermelerdir. Fakat bu iki önerme, zahiren farklı olsa da aynı şeyi ifade etmekte ve böylece mütelâim olmaktadır.¹⁴⁰

3.1.3.4. Aralarında Tümel-Tikel İlişkisi Olan Önermeler

İbn Hazm'a göre mütelâim olan bir diğer önerme çeşidi, aralarında tümel¹⁴¹-tikel¹⁴² ilişkisi olan önermelerdir. İbn Hazm, burada şu örneği zikretmektedir.

¹³⁷ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 102.

¹³⁸ El-Bakara 2/196.

¹³⁹ El-A'raf 7/142.

¹⁴⁰ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 103.

¹⁴¹ Tümel önerme, bütün, her, hiçbir vb. tümellik bildiren lafızların önermeye girmesiyle meydana gelen önermedir. Olumlu da olumsuz da olabilir. Mesela "bütün insanlar canlıdır" önermesi olumlu "hiçbir insan kişneyen değildir" önermesi, olumsuz bir tümel önermedir. Bkz. Yılmaz, *İbn Hazm'ın Düşüncesinde Mantığın Yeri*, s. 66.

Her duyu sahibi canlıdır. (külli önerme)

Her insan canlıdır. (cüz'î önerme)¹⁴³

İbn Hazm'a göre, bu iki önerme arasında bir çelişki söz konusu değildir. Çünkü insan duyu sahibi olanlardan bir cüz'dür. Bu nedenle cüz, hüküm/mana bakımından küll'e tâbidir.¹⁴⁴

İbn Hazm'ın bu konuyla ilgili verdiği bir diğer örnek hırsızlık suçunun cezasıyla ilgilidir. Ayet-i Kerime'de Allah Teâlâ, "*Hırsızlık yapan erkek ve kadının elini kesin...*"¹⁴⁵ buyurmakta; Hz. Peygamber, "*Çeyrek dinarda el kesilir.*" buyurmaktadır. Âyet külliyyet, Hz. Peygamber'in sözü ise cüziyyet ifade etmektedir. Bu bağlamda cüz', hüküm/mana bakımından küll ile aynıdır.¹⁴⁶

3.1.4. Hüküm Seçeneklerinden Biri Hariç Tamamı Batıl Olan Kısımlar

İslam Hukuku terminolojisinde sebr ve taksim¹⁴⁷ kavramı ile benzeşen ve mantık ilminde üçüncü halin imkânsızlığı¹⁴⁸ olarak bilinen bu delil türü, İbn Hazm'ın usûlünde, bir şeyin hükmünün ya farz ya haram ya da mubah olmasını ifade etmektedir¹⁴⁹ ki bu bağlamda bu delil türüne dördüncü halin imkânsızlığı da denilebilir. Çünkü İbn Hazm'a göre mükellefin fiillerinin üç ihtimali vardır. Bunlar: Farz, haram ve mubahtır. Bu sebeple farz ya da haram olmadığı tespit edilen bir meselenin mubah olduğu kendiliğinden ortaya çıkmış olmaktadır.¹⁵⁰ Bu, aklın zorunlu olarak ulaştığı bir sonuç olarak yakîn ifade etmektedir.

¹⁴² Tikel önerme, olumlu veya olumsuz biçimde tek bir şahıstan haber veren önermedir. "Amr canlıdır", "Zeyd çıkmış değildir" önermelerinde olduğu gibi. Tikel önermeler, bazılık, kısımlık, ifade eden lafızların önermeye girmesiyle önermenin sadece konunun kaplamının bir kısmına taalluk ettiğini belirten önermedir. Bkz. Yılmaz, *İbn Hazm'ın Düşüncesinde Mantığın Yeri*, s. 66.

¹⁴³ Bu örnekte "*her insan*" ifadesi tümel bir ifade olmakla birlikte kanaatimizce duyu sahibi olanların bir türü olduğu için İbn Hazm tarafından cüz'iyet ifade ettiği söylenmektedir.

¹⁴⁴ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 103.

¹⁴⁵ El-Mâide 5/38.

¹⁴⁶ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 103.

¹⁴⁷ İslam hukukunda sebr ve taksim, illet zikredilmeksizin yalnızca hükmün nass ile belirlendiği meselelerde müctehidin illet olabilecek vasıfları listeleyip daha sonra bu vasıflardan (illet olma kriterlerine göre) illet olmaya elverişli olmayanları eleme yoluyla illeti tespit etmesi işlemidir. Bkz. Koçak vd., *Fıkıh Usûlü*, s. 121; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 497-498.

¹⁴⁸ Mantıkta, bir şey ya vardır ya yoktur veya iki çelişik önermeden biri doğruysa diğeri yanlıştır. Buna mantık ilminde üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi denir. Bkz. Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Elis Yayınları, Ankara 2005, s. 18.

¹⁴⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹⁵⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

İbn Hazm, bir şeyin aynı anda hem haram hem mubah olabileceği görüşünü savunanları eleştirir ve doğrunun bir tane olduğu, bir şeyin aynı anda hem haram hem mubah olamayacağını söyler.¹⁵¹ Kendisine “meytenin aynı şey olmasına rağmen zaruret halinde helal, normal şartlarda haram hükmünün verildiği” şeklinde yapılan itirazlara, onun “*aynı anda aynı kişiye aynı sebeple iki zıt hükmün verilemeyeceğini kabul ettiğini*” söyleyerek cevap verir.¹⁵² Ona göre, Zeyd'in malı Zeyd'e helalken Amr'a haramdır. Şevval ayında yemek içmek mubahken Ramazan ayında haramdır. Bir kişiye şu fiili yaparsan hem cennete hem cehenneme gidersin denemez. Çünkü bu, bir fiilin aynı anda aynı kişi için hem isyan hem taat olması anlamına gelir ki bu aklın kabul edemeyeceği bir durumdur.¹⁵³ Bu delil türünde İbn Hazm'ın, mantık ilkelerini âyetlerin anlaşılması ve yorumlanmasına tatbik ettiği açıkça görülmektedir.

3.1.5. Dereceli Önergeler¹⁵⁴

Nassa dayanan delil türlerinin beşincisi olan bu tür önermelerde, açıkça zikredilmemiş olsa bile en üstte yer alanın hükmü, kendisinin altında bulunanların hükmünden sonuç itibarıyla üstündür.¹⁵⁵ Başka bir şekilde ifade edecek olursak en üstte yer alan önerme, hüküm bakımından diğerlerini de kapsamaktadır. -Bunu iç içe geçmiş kümeler şeklinde de düşünebiliriz. O şekilde düşündüğümüzde ise sıralamada en üstte yer alan, kümede en dışta kalır- İbn Hazm, bu konuyu şu örnekle izah eder:

Ebû Bekir, Ömer'den daha faziletlidir. (1. Öncül)

Ömer, Osman'dan daha faziletlidir. (2. Öncül)

Öyleyse Ebû Bekir, Osman'dan daha faziletlidir. (Delil)

Öncüllerde açıkça zikredilmese de Yüce Allah'ın fitratımıza yerleştirdiği temyiz melekesiyle “Ebû Bekir'in, Osman'dan daha faziletli” olduğu bilgisine/hükmüne ulaşılır ki bu bilgi, İbn Hazm'a göre, aklın zorunlu bir çıkarımı olarak katıyyet ifade etmektedir.¹⁵⁶

3.1.6. Aks-i Kazâya (Önergelerde Döndürme)¹⁵⁷

Nassa dayanan delil türlerinden altıncısı, İbn Hazm'ın aks-i kazâyâ olarak ifade ettiği, önermelerde döndürme işlemidir. İbn Hazm'a göre,

¹⁵¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 70. Bir şeyin aynı anda hem haram hem helal olamayacağı düşüncesi, mantıktaki çelişmezlik ilkesinin bir gereğidir.

¹⁵² İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 71.

¹⁵³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 81.

¹⁵⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹⁵⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106-107.

¹⁵⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

¹⁵⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

önergelerde döndürme işlemi, nitelik ve niceliğin olduğu gibi bırakılarak (mana değişmeyecek şekilde) konunun yükleme, yüklem konuya dönüştürülmesidir.¹⁵⁸ Bu tür önergelerde mananın korunması için dikkat edilmesi gereken, küllî olanı cüz'î olarak aksetmektir İbn Hazm, bu tür delil türüne *el-İhkâm'da* yalnızca şu örneği verir:

Sarhoşluk veren her şey haramdır.
Konu¹⁵⁹ Yüklem

Söz konusu önermedeki konu ile yüklemi mana değişmeyecek şekilde aksettiğimizde “bazı haramlar sarhoşluk verir” formunu kazanmaktadır.¹⁶⁰ İbn Hazm'ın bu delil türünde de mantık ilkelerine uyduğu görülmektedir.

3.1.7. Birden Fazla Manaya Delâlet Eden Lafızlar

İbn Hazm, nassa dayanan delil türlerinin sonuncusu olarak, bir lafzın birden fazla mana içermesini zikreder. Buna örnek olarak “Zeyd yazıyor” ifadesini verir. Zeyd yazıyor ifadesi, Zeyd'in hayatta olduğunu, yazmak için sağlıklı bir organının bulunduğunu ve bir yazı aletine sahip olduğunu bünyesinde barındırmaktadır.¹⁶¹ Çünkü hayatta olmayanın, yazı yazmayı bilmeyenin ve yazı malzemesine sahip olmayanın yazması düşünülemez.

İbn Hazm'ın bu konuya dâir verdiği bir başka örnek “Her nefis ölümü tadacaktır”¹⁶² âyetidir. Söz konusu âyet, her ne kadar lafzen zikredilmese de Zeyd'in, Amr'ın, Hind'in ve ismi açıklanmayan ancak nefis sahibi olan herkesin ölümlü olduğuna kat'î olarak delâlet etmektedir.¹⁶³

Bu örnekle beraber İbn Hazm'ın nassa dayanan delil türleri, ele alınmış oldu. Buraya kadar İbn Hazm'ın verdiği örneklerden ve yaptığı açıklamalardan anlaşılmaktadır ki delil, nassların delâletini aklî ve zorunlu prensipler çerçevesinde çözümleyerek ulaşılan nesnel bilgidir.

3.2. İcmâ'a Dayanan Delil Türleri

İbn Hazm'a göre kat'î bilgi ifade eden delil türlerinin dördü, kat'î bilgi ifade eden icma'a dayanmaktadır. Bunlar:

1. İstishâbü'l-Hâl,
2. Ekallü ma Kîle (Asgarî Miktar),
3. Herhangi bir görüşün terki üzerinde oluşan icma',

¹⁵⁸ İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 108-109.

¹⁵⁹ Kendisinden haber verilen. Bkz. İbn Hazm, *et-Takrîb*, s. 108.

¹⁶⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

¹⁶¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

¹⁶² Âli-İmran 3/185.

¹⁶³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

4. Hükümler karşısında müslümanların eşit olması.¹⁶⁴

3.2.1. İstishâbü'l- Hâl

İbn Hazm'ın icmâ'a dayandırdığı delil türlerinden ilki, istishâbü'l-hâldir.¹⁶⁵ Şer'î hükümlerin üç ihtimali olduğu görüşünde olan¹⁶⁶ İbn Hazm'a göre İstishâbü'l-hâl, şimdi ve gelecek zamanda hükmün tağyir ve intikaline delâlet eden bir delil bulunmadıkça mevcut hükmün devamlılığını ifade eder.¹⁶⁷

Şer'î konularda kat'î bilgiye ulaşmak isteyen İbn Hazm, istishâbü'l-hâl başlığı altında salt zaman, mekân ve durum değişmesinin hükmün değişmesini gerektirmeyeceğini; sabit olan bir şeyin ebediyen ve her hâlükârda sabit olacağını zikreder. Bu bakımdan "Kur'an ve sahih hadisler, herhangi bir konuda bir hüküm getirmişse, hükme konu olan şeyin bazı durumlarının değişmesi veya zaman yahut mekân değişikliği sebebiyle bu hükmün de değişeceğini ya da ortadan kalkacağını iddia eden kimsenin kat'î bilgi veren Kur'an ve hadis metninden delil getirmesi gerekir," der.¹⁶⁸

Dinin tamamlandığı ve bu nedenle hükmü bildirilmemiş hiçbir konu kalmadığını savunan; kıyas, istihsân, sedd-i zerâyî', şer-u men kablena gibi yöntemleri reddeden¹⁶⁹ İbn Hazm için, hayatın içinde karşılaşılan yeni meselelerin nasslarla ilişkisini kurmak açısından istishâbü'l-hâl oldukça önemlidir.

İbn Hazm, istishâbü'l- hâlin meşrûiyetini şu şekilde delillendirir.

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerîm'de "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yarattı..."¹⁷⁰ ; "...Allah, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır..."¹⁷¹ buyurmaktadır. Söz konusu iki âyet birlikte değerlendirildiğinde, haram olarak açıklanmayan şeylerin mubah olduğu sonucu çıkmaktadır.¹⁷²

Başka bir âyette Allah Teâla, "Ey iman edenler! Allah'ın size helâl kıldığı o güzel ve temiz nimetleri kendinize haram kılmayın, haddi aşmayın..."¹⁷³

¹⁶⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 107.

¹⁶⁵ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹⁶⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106; Apaydın, "Kurtubalı Zâhirî Fakîh İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi: Merâtibü'ş-Şerîa", s. 108.

¹⁶⁷ Haral, Nurhayat, *İbn Hazm'ın Hukuk Metodolojisinde Delil Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 95.

¹⁶⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 2.

¹⁶⁹ İbn Hazm'ın usûlünde geçersiz saydığı yöntemler için bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 169-175.

¹⁷⁰ El-Bakara 2/29.

¹⁷¹ El-En'am 6/119.

¹⁷² İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VI, s. 3; *el-Muhallâ*, c. I, s. 65.

¹⁷³ El-Mâide 5/87.

buyurarak helâlleri haram kılanları aşırı gitmekle nitelemekte ve kınamaktadır. Bu da haram kılınmayanların mubah (asıl hüküm üzere bâki) olduğuna bir delildir.¹⁷⁴

Bir diğer âyette Allah Teâlâ, “Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur’ân’ın indirilmesi esnasında onları sorarsanız, size açıklanır. Hâlbuki Allah onları bağışlamış, sizi onlardan muaf tutmuştur. Çünkü Allah gafurdur, halimdir (affi ve müsamahası geniştir)”¹⁷⁵ buyurarak nasslarda zikredilmeyenlerden muaf olduğunu belirtmektedir. Böylece bu âyet de nasslarda haram olarak bildirilmeyen şeylerin mubah olduğuna delildir.

İbn Hazm, şu rivayeti de istishâbü’l-hâlin kesin bilgi ifade ettiğini ispatlamak için zikreder: Rasûlullah, “Ey İman edenler! Allah, üzerinize hacı farz kıldı.” buyurdu. İçlerinden biri: “Her sene mi ya Rasûlallah?” diye sordu. Rasûlullah sustu. Adam üçüncü kez sorunca Hz. Peygamber: “Evet deseydim üzerinize farz olacaktı ve bunu yapmaya güç yetiremeyecektiniz. Ben sizi bıraktıkça siz de beni bırakın. Sizden öncekiler çok soru sordukları ve nebîleri karşısında ihtilafa düştükleri için helak oldular. Size emrettiğimi yapın. Nehyettiğimden uzak durun”¹⁷⁶ buyurdu. Bu hadisten anlaşılmaktadır ki nebînin sustuğu şeyler o emretmediği için vacip, nehyetmediği için hurmet ifade etmemektedir. Bu bağlamda geriye zorunlu olarak üçüncü şık olan ibâha kalmaktadır.¹⁷⁷

İbn Hazm, yenilmesi helal olan her hayvanın kurban edilebileceği¹⁷⁸, deniz hayvanlarının tamamının yenilebileceği¹⁷⁹, tabaklama yoluyla

¹⁷⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VIII, s. 14.

¹⁷⁵ El-Mâide 5/101.

¹⁷⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VIII, s. 6-7, c. IV, s. 47; *el-Muhallâ*, c. I, s. 64.

¹⁷⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. VII, s. 6-7.

¹⁷⁸ İbn Hazm’a göre, kurban Allah Teâlâ’ya yakınlaşmadır. Yenilmesi helâl olan ve nass ile yasaklanmayan her hayvan (sığır, koyun, at, tavuk, serçe, güvercin vd.) kurban edilebilir. Ancak efdal olan kıymet açısından daha değerli olanı kurban etmektir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. VI, s. 30-31.

¹⁷⁹ İbn Hazm, sadece denizde yaşayabilen tüm deniz hayvanların yenilmesi caizdir der. Ona göre bu hayvanların deniz ya da kara hayvanı tarafından öldürülmüş olması da farketmez. Buna delil olarak “iki denizin suyu bir olmaz: şu tatlı, içimi âfiyetli, boğazdan kayıverir; o ise tuzlu, acıdır. Bununla beraber her iki denizden de taptaze et yersiniz ve takındığımız inci gibi süs eşyası çıkarırsınız...” el- Fâtr 35/12 âyeti ile “Ey ihramlılar! Deniz avı ve deniz yiyeceği size helâl kıldı ki size ve yolculara bir rızık vesilesi olsun. Kara avı ise, ihramlı olduğunuz müddetçe size haram kıldı...” el-Mâide 5/96, “...Senin Rabbin, hiçbir şeyi unutmaz.” el-Meryem 19/64 âyetlerini zikreder ve söz konusu iki ayetin deniz hayvanlarının yenilmesi konusunda umum ifade ettiğini belirtir. İbn Hazm ayrıca “...Senin Rabbin, hiçbir şeyi unutmaz” âyetini, Yüce Allah dileseydi tahsis yapabilirdi yapmadığına göre mubahtır manasında zikretmiştir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. VI, s. 60-131.

temizlenen tüm derilerin temiz¹⁸⁰ ve satışının caiz¹⁸¹ olduğu, hurma, buğday, arpa, tuz, altın ve gümüş dışındaki ürünlerde faizin olmayacağı¹⁸² şeklindeki görüşlerine istishâbü'l-hâl yöntemiyle ulaşmıştır.

İbn Hazm'ın istishâbü'l-hâl yöntemi, nassa dayanan delil türlerinden *hüküm seçeneklerinden biri hariç tamamı batıl olan* ile benzeşmektedir. Şöyle ki İstishâbü'l-hâlde, üç ihtimalden (farz, haram ve mubahtan) ikisinin (farz ve haramın) iptal olması nedeniyle ibahaya ulaşılması, diğerinde ise hükmün üç ihtimalden başka bir ihtimali söz konusu olmadığından ikisi iptal edildiğinde üçüncü şıkkın zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Aralarındaki fark, istishâbü'l-hâlde sonuç her zaman ibahaya çıkarken, diğerinde farz da hurmet de çıkabilmektedir.

3.2.2. Ekallü Ma Kîle (Asgarî Miktar)

Ekallü ma kîle, İbn Hazm'ın *el-İhkâm'da* kat'î bilgi kaynağı olarak zikrettiği delilin icma'dan alınanlarının ikincisidir.¹⁸³

İbn Hazm Ekallü ma kîle tabirini, "*hakkında farklı rivayetler olan konularda bağlayıcı olanın asgarî olan*" olduğu manasında kullanır.¹⁸⁴ Bu delil türü, özellikle zekât, diyet, erş gibi mâli külfetin söz konusu olduğu meselelerde ihtilaf ortaya çıkar da bir grup az bir miktarı farz sayıp diğer grup bundan daha fazlasını farz görürse iki grup da az miktar üzerinde ittifak etmiş olacağından az miktar üzerinde icmâ' gerçekleşmiş olur esasına dayanmaktadır.¹⁸⁵ Bu sebeple ekallü ma kîle, icmâ'a dayanan ve kat'î bilgi veren delil türleri arasında zikredilmektedir.

İbn Hazm'a göre, hiç kimse ekallü ma kîle ile tespit edilen miktardan daha fazlasını yapmakla sorumlu tutulamaz. Çünkü asgarî miktardan daha fazlasının yapılmasını istemek, nass veya icmâ'a dayanmayan delilsiz bir görüş olacaktır.¹⁸⁶

¹⁸⁰ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. I, s. 128.

¹⁸¹ Bu konuda delili Hz. Peygamber'in "*tabaklanan derilerden yararlanılabilir*" hadisidir. Söz konusu hadis umum olup tüm deriler için aynı hükmü ifade eder. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. VII, s. 525.

¹⁸² İbn Hazm, faizin büyük günahlardan biri olduğunu ve eğer nasslarda zikredilen altı ürünün (hurma, buğday, arpa, tuz, altın, gümüş) dışında faiz olsaydı onların da bize açıklanacağını söyler. O, nasslarda hurma, buğday, arpa, tuz, altın ve gümüş dışında bir şey zikredilmediği için bu ürünlerin dışındakilerde faizin olmayacağı görüşündedir. Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. VII, s. 401-403.

¹⁸³ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹⁸⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 50.

¹⁸⁵ Haral, *İbn Hazm'ın Hukuk Metodolojisinde Delil Kavramı*, s. 111.

¹⁸⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 50.

Ekallü ma kilenin icmâ'a¹⁸⁷, icmâ'ın da nassa râci' olduğunu¹⁸⁸ söyleyen İbn Hazm, bu sebeple ekallü ma kîle ile elde edilen hükmün yakîn bilgi ifade ettiği, görüşündedir. O, Ekallü ma kîle ile elde edilen miktardan fazlasını iddia edenlerin *zann* ile hüküm verdiğini; şekk ile yakîn, zann ile gerçeklik zâil olmayacağına göre¹⁸⁹ ekallü ma kîle ile ulaşılan miktara yapılan ziyadenin nass ile delillendirilmediği sürece geçersiz olduğunu savunmaktadır.¹⁹⁰ İbn Hazm'a göre, hiç kimse ekallü ma kîle ile tespit edilen miktardan daha fazlasını yapmak zorunda değildir. Çünkü nassla varit olan farziyyet için gerekeni yerine getirmiş olacak en az miktar ile farz düşer.¹⁹¹

İbn Hazm'ın "elli sığırdan bir sığırın zekât olarak verilmesi gerektiği"¹⁹², "bir zimmînin başka bir zimmîyi öldürmesi halinde diyet olarak sekiz yüz dirhem veya altı deve ve bir devenin üçte biri gerektiği"¹⁹³ görüşleri, ekallü ma kîle ile ulaştığı şer'î-amelî hükümlerden bazılarıdır.

3.2.3. Herhangi Bir Görüşün Terki Üzerinde Oluşan İcmâ'

İbn Hazm'ın icmâ'a dayandırdığı delil türlerinden üçüncüsü, herhangi bir görüşün terki üzerine oluşan icma'dır.¹⁹⁴

Bilinen şekliyle icmâ', Müslümanların¹⁹⁵ aynı konuda tek bir görüş üzerinde ittifak etmeleri ile gerçekleşmektedir.¹⁹⁶ Ancak bazen ashâb bir mesele hakkında farklı görüşlere sahip olduğu halde, bütün bu görüşler zımnen bir hususta ittifak halinde olabilir. Örneğin: Baba bulunmadığında dedenin miras hakkının ne kadar olacağı konusunda sahâbe birbirinden

¹⁸⁷ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 50.

¹⁸⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 60.

¹⁸⁹ En-Necm 53/28; İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 60.

¹⁹⁰ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 50.

¹⁹¹ İbn Hazm, *İhkâm*, c. V, s. 50; Apaydın, "İbn Hazm", *DİA*, c. XX, s. 45.

¹⁹² Sığırın zekâtı konusunda bir grup beş sığırdan bir koyun, diğer grup kırk sığırdan bir sığır, başka bir grup ise kırk sığırdan fazlası için sığırın bir bölümünün verilmesi gerektiğini söylemektedir. İbn Hazm, sığırın zekâtı konusunda elli sığırdan bir sığırın verilmesi konusunda ittifak olduğunu; kişilerin daha fazlasıyla sorumlu olmadığını aksini iddia edenlerin delil getirmekle yükümlü olduğunu söyler. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, 51.

¹⁹³ Bir zimmînin başka bir zimmîyi öldürmesi halinde ödenecek diyet miktarı konusunda farklı görüşler vardır. Bir grup sekiz yüz dirhem veya altı deve ve bir devenin üçte biri gerekir der. Bazıları zimmînin diyetinin Müslümanunkine eşit olmasını, bazıları yarısı olmasını, bazıları da üçte biri olmasını gerekli görür. İbn Hazm, kendisinin birinci gruptakiler (sekiz yüz dirhem veya altı deve ve bir devenin üçte biri) gibi düşündüğünü söyledikten sonra bu konunun icma' (ekallü ma kîle) ile sabit olduğunu daha fazlasıyla yükümlü tutmak için nass ve icma'dan delil getirmek gerektiğini söylemektedir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 58-59.

¹⁹⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

¹⁹⁵ İbn Hazm'ın Müslümanlar ile kastettiği sahabedir. Bunu onun icma' konusundaki görüşlerinden anlamaktayız.

¹⁹⁶ Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcma", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2000, c. XXI, s. 417.

farklı görüşler zikretmiştir. Bir grup, dedenin mirastan babanın payı kadar alması gerektiğini, başka bir grup, asabeden olan kardeşin payı kadar alması gerektiğini söylemiştir. Ancak hiçbiri, baba bulunmadığında dede mirasçı olamaz, dememiştir. Onların, dedenin miras miktarını tesbit etmeye yönelmelerinden zımnen dedenin miras hakkı olduğu konusunda icmâ' ettikleri anlaşılmaktadır. Bu icmâ', onların ihtilaflarından mantiki olarak çıkarılan bir sonuçtur. İhtilafın sadece miras miktarı hakkında olması, dedenin mirastan mahrum kılınması görüşünün ittifakla reddedildiğini göstermektedir.¹⁹⁷

İbn Hazm, "zekât yalnızca, altın, gümüş, buğday, arpa, hurma, deve, sığır ve koyundan gerekir. Bunlardan zekât gerektiği konusunda ihtilaf olmayıp, gayrısında ihtilaf vardır"¹⁹⁸ görüşü de bu bakış açısının bir ürünüdür.

3.2.4. Hükümler Karşısında Tüm Müslümanların Eşit Olması

İbn Hazm'ın icmâ'a dayandırdığı son delil türü, tüm Müslümanların hükümler karşısında eşit olmasıdır.¹⁹⁹ Ona göre, farklı zamanlarda yaşayan kişilerin, dinî hükümler karşısında eşit derecede mükellef olmaları gerekmektedir.²⁰⁰ Onun, yalnızca sahabe icmâ'ını kaynak olarak kabul etmesi, bu düşüncesiyle de paralel olabilir. Şöyle ki, sonraki dönem âlimlerinin üzerinde ittifak ettiği meselenin icmâ' olması demek, ilk dönem Müslümanlarıyla sonraki zamanlarda yaşayan Müslümanlar arasında bağlayıcı olan hükümler açısından farklılık oluşması demektir.

İbn Hazm'ın icmâ'a dayandırdığı bu delil türünde, hükümler nass ve icmâ' ile tahsis edilmediği sürece umum ifade etmektedir.²⁰¹ Onun burada umum ile kastettiği, âlemdeki tüm varlıklar değil, lafzın kapsamına aldığı herşeydir.²⁰² Buradan hareketle İbn Hazm, "...babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin..."²⁰³ âyeti, babanın ve dedenin nikâhlandığı kadınlarla evliliği yasaklamıştır. Çünkü "eb" kelimesi dedeyi de içine alan bir kelimedir"²⁰⁴ ; "...Allah'ın haram (dokunulmaz) kıldığı canı öldürmeyin..."²⁰⁵ âyeti, zimmî olsun olmasın tüm insanların haksız yere

¹⁹⁷ Tan, *İbn Hazm ve Usûlü*, s. 165.

¹⁹⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. II, s. 314.

¹⁹⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. V, s. 106.

²⁰⁰ Tan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı*, s. 140.

²⁰¹ Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 97-160

²⁰² İbn Hazm'ın umum ile kastettiği, âlemdeki tüm varlıklar değil, lafzın kapsamına aldığı her şeydir. Bkz. İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 100.

²⁰³ En-Nisa 4/22.

²⁰⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 137.

²⁰⁵ El-En'am 6/151.

öldürülmesini haram kılmıştır"²⁰⁶; "gusl kelimesinin kapsamına girdiği için abdest almak niyetiyle suya dalmak, şelalenin altında durmak veya suyu azâların üstüne dökmek yeterlidir"²⁰⁷ der. Yine o, lafızların delil bulunmadığı sürece umuma hamledileceği görüşünden hareketle başka su bulunsa bile mâ-i müsta'mel ile abdest almayı ve cünüplükten gusletmeyi caiz görmekte hatta mâ-i müsta'mel olduğunda, vacip olan guslü terketmeyi helâl görmemektedir.²⁰⁸

İbn Hazm, Hz. Peygamber'in tüm insanlığa gönderildiğinden²⁰⁹ hareketle nass ve icmâ' ile tahsis edilmediği sürece hükümler karşısında tüm Müslümanların eşit olduğunu söylemektedir. Bu nedenle o, birçok konuda köleler ile hürleri hüküm açısından eşit görmektedir.²¹⁰ Bununla birlikte, köleler ile hürlerin veya erkekler ile kadınların ayrı hükümlere tabi olduğu noktalar nass ile belirtilmişse orada eşitlik olmayacağı savunur.²¹¹

Yine İbn Hazm, hükümler karşısında tüm Müslümanların eşit olduğu ilkesinden hareketle "Hz Peygamber'in tek kişiye emrettiği şeyin sadece ona değil herkese emredildiğini" söylemektedir. Ona göre, Hz. Peygamber'in müstehâza hakkındaki hükmü, bütün müstehâzalar için geçerlidir. Namaz kıldırırken İbn Abbas'ı ve Câbir'i (ayrı zamanlarda) sağ tarafında durdurması, imamla birlikte tek başına namaz kılan herkes için geçerli bir hükümdür.²¹²

İbn Hazm, hükümlerin ancak nass ve icmâ' ile tahsis edilebileceğini söylemekle birlikte mantık, dil kuralları ve başka deliller mevcut olduğunda emirlerin ve lafızların umuma hamledilemeyeceğini savunur ve buna

²⁰⁶ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 100.

²⁰⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. I, s. 94.

²⁰⁸ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. I, s. 182.

²⁰⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 131.

²¹⁰ "Köleler her konuda şahitlik yapabilir." Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. V, s. 340; "Köle de hür erkek gibi en fazla dört kadınla evlenebilir." Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IX, s. 12; "Gece taksiminde hür eş ile cariye eş arasında fark yoktur." Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IX, s.176; "Caiyenin de hürrün de îlâ müddeti eşittir" Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IX, s. 186; "Zekât, bulûğ çağına ulaşan tüm âkil Müslümanlara farzdır. Bu konuda hür-köle, erkek-kadın farketmez." Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. IV, s. 4; "Vefat iddeti bekleyen cariyenin bekleme süresi, hür kadının iddetiyle aynıdır." Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. X, s. 115; "Haccın ve Cuma namazının vücubiyeti konusunda hür-köle ayrımı yoktur. Çünkü köle de tıpkı hür gibi ibadetlerle mükelleftir. Efendinin onu bu ibadetlerden alıkoyma hakkı yoktur. Hac için Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. V, s. 17; Cuma mükellefiyeti için Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, c. III, s. 259.

²¹¹ Bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûlü*, s. 166.

²¹² Bkz. Tan, *İbn Hazm ve Usûlü*, s. 167.

“Allah her şeyi yarattı”²¹³ âyetini örnek olarak verir.²¹⁴ Bu âyet umum ifade ettiğinde, Allah Teâlâ'nın kendini de yarattığı gibi bir anlam ortaya çıkar ki bu, doğru değildir. Bu da delil bulunduğu lafızların tahsis edilmesi gerektiğini gösterir.

Sonuç

Bu çalışmada, dil ile bilgi arasındaki sıkı ilişkiden dolayı dilin menşeinin tevkîfî olduğunu, bu nedenle de isimlendirme ve hüküm verme yetkisinin Yüce Allah'a ait olup, vahiy dönemiyle birlikte dinin tamamlandığı, onda eksik hiçbir şeyin bırakılmadığını düşünen; Yüce Allah'ın isimlendirmedeği lafızları, sırf insanlar arasındaki iletişimin bir ürünü olarak görüp, bu isimlendirmelerin zann ifade ettiğini ve bu sebeple bunlara hüküm bina edilemeyeceğini savunan İbn Hazm'ın, fıkıh usulünde delil nazariyesi ele alınmıştır.

Yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda, delilin İbn Hazm tarafından net bir tanımının yapılmadığı; şer'î bilginin kaynakları arasında *Kur'an metni, sahîh hadis metni ve sahâbe icmâ'ından* sonra dördüncü asıl olarak zikredilip, kendisinden önceki asıllara dayandırıldığı ve bazı araştırmacılar tarafından “kaynak görünümü” olarak kabul edildiği; ancak İbn Hazm'ın metodolojisinde öncülleri kat'î bilgi ifade eden nass olan doğru akıl yürütme ile ulaşılan ve kat'î bilgi veren bir kaynak olduğu anlaşılmıştır. İbn Hazm'ın, korunmuş olmak, hükme kaynaklık etmek ve bağlayıcılık açısından Kur'an ile hadis metni arasında fark görmemesi; mütevâtir haber ile ahad haberi bilgi değeri ve amel etme açısından eşit görmesi; hüccet olan icmâ'ı, sahâbe icmâ'ı ile sınırlandırması ve söz konusu kaynakların en nihayetinde Allah Teâlâ'ya dayanmış olmasından hareketle, bu kaynaklarla elde edilen bilginin kat'î olduğunu düşündüğü görülmüş; delilin de nassa ve icmâ'a dayanmasından ötürü, onun nazarında kat'î bilgi veren bir kaynak olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İbn Hazm'ın usûl konularını ele aldığı *el-İhkâm* ve usûlünü oluşturmadan önce kaleme aldığı *et-Takrîb* adlı eserlerinin incelenmesi sonucunda onun, delili, yedisi nassdan dördü icmâ'dan alınmak üzere on bir kısma ayırdığı görülmüştür. Bunlardan nassa dayananlar:

1. İki eksik öncülde tam bir sonucun çıktığı önermeler,
2. Geçerliliği şarta bağlanan hükümler, (Şartlı Önermeler)
3. Lafızları farklı anlamları aynı olan denk önermeler (Mütelâimât)

²¹³ Âl-i İmrân, 2/173.

²¹⁴ İbn Hazm, *el-İhkâm*, c. III, s. 101; Tuncer, *İbn Hazm'ın Sünnet Anlayışı*, s. 38.

4. Hüküm seçeneklerinden biri hariç tamamı batıl olan (Dördüncü Hâlin İmkânsızlığı)
5. Dereceli önermeler,
6. Aks-i kazaya (Önermelerde Döndürme),
7. Bir lafzın birden çok mana içerdiği önermelerdir.

Nassa dayanan delil türleri incelendiğinde, bunların, Aristo mantığıyla sıkı ilişkisi dikkat çekmiş ve bu delillerin, Kur'an ve hadis metinlerinde zımnen var olan, Allah Teâlâ'nın fitratımızda yarattığı akli ve hissî ilkelerle açığa çıkarılmış kat'î bilgiler olduğu görülmüştür. Ayrıca İbn Hazm'ın, şer'î konularda kat'î bilgiye ulaşmak için nassın yanında akla/mantığa da aşırı önem verdiği anlaşılmıştır.

Mükellefin fiillerinin ya farz ya haram ya da mubah olabileceğini savunan İbn Hazm'a göre, farz ya da haram olduğu bilinmeyen şeylerin şer'an ve aklen mubah olması demek olan *İstishâbü'l-hâl*; "Hakkında farklı rivayetler olan konularda bağlayıcı olanın asgarî olan" anlamındaki *Ekallü mâ kîle*; hakkında farklı görüşler olmakla birlikte, bütün bu görüşlerin zımnen bir hususta ittifak etmesiyle oluşan icmâ' ve *hükümler karşısında tüm Müslümanların eşit olması*, İbn Hazm tarafından icmâ'a dayandırılan delil türleridir. Bu delil türlerinden istishâbü'l-hâlin, ayrık şartlı önermelere benzerliği dikkat çekmekte olup, İbn Hazm tarafından aklen de kat'iyet ifade ettiği; diğerlerinin ise icmâ'a dayanarak onun nazarında kat'îlik kazandığı görülmüştür.

Kısaca, söz konusu on bir delil türünün incelenmesiyle, İbn Hazm tarafından net bir tanımı yapılmayan delilin, onun metodolojisinde " *Yüce Allah'ın fitratımıza yerleştirdiği akli/mantıkî ilkeler ile kat'î bilgi içeren nass ve icmâ'dan alınan, bir başka deyişle kat'î bilgi içeren nassdan kat'î bilgiye ulaştırılan dil ve mantık ilkeleriyle elde edilen kat'î bilgi*" olduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Ak, Ayhan, "İbn Hazm'ın Teklifî Hüküm Anlayışı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. XII, Sy. 2, ss. 23-44.
- Apaydın, Hacı Yunus, "İbn Hazm", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1999, c. XX, ss. 39-52.
- _____ ; "Kıyas", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2002, c. XXV, s. 529-539.
- _____ ; "Kurtubalı Zâhirî Fakîh İbn Hazm'ın Şer'î Hükümleri Tasnifi: Merâtibü'ş-Şerîa", *İSTEM (İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi)* Dergisi, Yıl 7, Sy. 14, 2009, ss. 107-119.
- _____ ; "Zâhiriyye", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2013, c. XLIV, ss. 93-100.
- Cessâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl, Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye*, 1994.

- Çaldak, Hüseyin, " Kıyas'ın Mantıkta ve İslami ilimlerde Kullanım Biçimi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, XI/1, ss. 235-262.
- Çapak, İbrahim, "İbn Hazm'ın Mantık Anlayışı", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 8, ss. 23-46.
- _____ ; "Ebi Salt Dani'nin Modalite Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2004, ss. 69-92.
- Çolak, Abdullah, "Klasik Dönem İhya Çabaları Bağlamında İbn Hazm ve Usûl Anlayışı", *Marife*, 2009, Yıl 9, Sy. 3, ss. 155-182.
- Demir, Ramazan, "İbn Hazm'a Göre Dilin Menşei ve İlk Dil Problemi", *Usûl Dergisi*, 2008/2, ss. 107-124.
- _____ ; *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2008.
- Dirik, Mehmet, *İslam Hukuku Metodolojisi Açısından Kıyas ve İbn Hazm'ın Kıyasa Bakışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir: 1999.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "İcmâ", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 2000, c. XXI, ss. 417-431.
- _____ ; "İllet", *DİA*, TDV Yay., 2000, c. XXII, ss. 117-120.
- Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali b. Tayyib, *el-Mu'temed*, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l- İlmiyye, h. 1403.
- Emiroğlu, İbrahim, *Klasik Mantığa Giriş*, Ankara: Elis Yayınları, 2005.
- Erdem, Mehmet, *Kur'an'a Usûlî Yaklaşımlar -Hanefî ve Zahirî Ekollerinin Kur'an'dan Hüküm Çıkarma Metodlarının Mukayesesi-*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 1997.
- Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Ergüven, Şahabettin, *Arap Dili ve Belağatı Açısından İbn Hazm*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: 2007.
- Goldziher, Ignaz *Zâhirîler Sistemleri ve Tarihleri*, (çev. Cihad Tunç), Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Gül, Şirin, *İbn Hazm'ın Kıyası Reddi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 2001.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, thk.: İhsan Abbas, Beyrut: 1993.
- Haral, Nurhayat, *İbn Hazm'ın Hukuk Metodolojisinde Delil Kavramı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: 2000.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemsüddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-Ayan ve Enbâ' Enbâ'z-Zaman*, thk.: İhsan Abbas, Beyrut: 1994.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endülüsî el-Kurtubî ez-Zâhirî, *et-Takrîb li Haddi'l-Mantık ve'l-Medhal*, (thk. İhsân Abbâs), Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1900.
- _____ ; *en-Nebzetü'l-Kâfiye fî Ahkâm-ı Usûli'd-Dîn*, (thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1983.
- _____ ; *el-Usûl ve'l-Fürû'*, Y.y. Beyrut: 1984.
- _____ ; *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (thk. Şeyh Ahmed Muhammed Şakir) Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, t.y.
- _____ ; *el-Muhallâ bi'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.
- _____ ; *Merâtibu'l-İcmâ' fi'l-İbâdât ve'l-Muâmelât ve'l-İ'tikâdât*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y.
- _____ ; *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, t.y.
- Karadaş, Çağfer, "İbn Hazm ve Eş'arîlik Eleştirisi", *UÜİFD*, 2009, c. XVIII, Sy. 1, ss. 89-102.
- Karahan, Abdullah, "İbn Hazm'ın Hadis Değerlendirme Yöntemi ve Bunun Fıkha Yansıması", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, 50/4, ss. 33-52.
- Kılavuz, Ulvi Murat, "İbn Hazm'da Nübüvvet Tasavvuru", *UÜİFD*, 2015, c. XXIV, S.1, ss. 1-31.
- Koçak, Muhsin – Dalgın, Nihat – Şahin, Osman, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2013.
- Maşalı, Mehmet Emin, "İbn Hazm'ın Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum", *UÜİFD*, 2008, c. XVII, S. 2, ss. 331-358.
- Öner, Necati, "Mantığın Ana İlkeleri ve Bunların Varlıkla İlişkileri", *AÜİFD*, 1969, c. XVII, ss. 285-303.
- Özbay, Mehmet, *İbn Hazm'ın Nesh Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya: 2004.
- Özşenel, Mehmet, "İbn Hazm Gözüyle Sünnet, -el-İhkâm Özelinde-", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2002, ss. 113-140.
- Parlak, Ali, *Tefsir Tarihinde Zâhirîlik ve Zâhirî Te'vil Geleneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2009.
- Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Saruhan, Müfit Selim, "Zahirîliğin Öncüsü İbn Hazm'da Felsefî Meseleler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, c. IX, sy. 25, ss. 159-179.
- Savaş, Nuh, *İbn Hazm'ın Kur'an'a Bakışı ve Ayetleri Yorumlama Metodu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2001

- Serahsî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *"Usûlü's-Serahsî"*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t.y.
- Serdar, Murat, *İbn Hazm'ın Kelâmî Görüşleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri: 2005.
- Sofuoğlu, Hadi, *İslam Hukuk Tarihinde Zâhiriyye Ekolü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: 2003.
- _____; "Zahirî Metodolojide İçtihat ve Taklit", *DEÜİFD*, 2011, c. II, Sy, 34, ss. 115-127.
- Tan, Oğuzhan, *İbn Hazm ve Usûl Anlayışı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2007.
- _____; "Kökene Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik", *AÜİFD*, 51:2, 2010, ss. 137-166.
- _____; "İbn Hazm Örneğinde Kıyasız Bir Fıkhın İmkânı", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, 50/4, ss. 9-32.
- Tuncer, Adem, *İbn Hazm'ın Sünnet Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2012.
- Türkan, Mustafa, *Dâvûd ez-Zâhirî: Doktrinini ve İslam Hukukuna Katkıları*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta: 2015.
- Ulya, Jauharil, *İbn Hazm'ın el-Muhallâ Adlı Eserinde İmam Şafî'ye Ait Görüşlerin Tahkiki*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun: 2016.
- Yaran, Cafer Sadık, *İnformel Mantık*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011, s. 125.
- Yasa, Metin, *Din Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları, 2016.
- Yaşar, Recep, "Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi: Hz. Adem'in Dili", *ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, Sy. 5, ss. 89-94.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Burhan", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1992, c. VI, ss. 429-430.
- _____; "İbn Hazm", *DİA*, İstanbul: TDV Yay., 1999, c. XX, ss. 52-56.
- Yılmaz, Taha, *İbn Hazm'ın Düşüncesinde Mantığın Yeri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van: 2007.